

INFORME FINAL

Investigador/a

PROXECTOS INOU 2020

Coordinador/a

Investigador/a principal: Beatriz Pilar Comendador Rey	
Categoría profesional: Profesora Contratada Doutora	
Centro: Facultade de Historia	
Teléfono: 988387141/606814170	Correo electrónico: beacomendador@uvigo.es

PROXECTO COORDINADO:

Título: <i>Proxecto PRE-Media. Interpretación patrimonial de sitios con Pintura Rupestre Esquemática (PRE) da comarca de Monterrei</i>
--

SUBROXECTO 1:

Título: PRE-Media 1. Creación dunha contorna virtual para á interpretación patrimonial de sitios con Pintura Rupestre Esquemática da comarca de Monterrei
Referencia INOU: INOU20 - 01A (2020 G002 131H 647 02)
Investigador/a principal: Beatriz P. Comendador Rey
Nº total de investigadores/as: 3
Importe da axuda concedida: 5.000 €

SUBPROXECTO 2:

Título: PRE-Media 2. Estudo etnográfico do sitio con arte rupestre de Penedo Gordo e deseño de ferramentas de avaliación interpretativa.
Referencia INOU: INOU20 - 01B (2020 X001 131H 647 02)
Investigador/a principal: Fátima Braña Rey
Nº total de investigadores/as: 3
Importe da axuda concedida: 5.000 €

Ourense, 7 de xaneiro de 2020

Asdo.: Beatriz P. Comendador Rey

SRA. VICERREITORA DO CAMPUS DE OURENSE- CAMPUS AUGA

RESUMO DO PROXECTO COORDINADO

Dende hai mais dunha década, está aberta unha importante liña de investigación sobre o encontro de grandes tradicións de arte rupestre prehistórico no noroeste peninsular, que nestes dous últimos anos ven a ser reforzada polo achado de sitios con *Pintura Rupestre Esquemática* (PRE) ou *Arte Esquemático Pintado* nas áreas surorientais de Galicia, e que confirma o seu enorme potencial. Os núcleos mais importantes desta tradición se distribúen na área suroriental peninsular, aínda que tamén coñecíanse importantes conxuntos en Trás-Os-Montes (Portugal), en Salamanca, Zamora, León e Asturias (FIGURA 1). A súa busca polo sur oriental de Galicia comezou seguindo a idea da continuidade xeográfica con estes conxuntos nos límites fronteirizos, como o val do Támega na raia sur, ou o núcleo de Bierzo, polo Sil. Finalmente, dous descubrimentos casuais no ano 2017, viñeron a confirmar o potencial, aparecendo primeiro pintura na Cova da Fontaneira (Baleira, Lugo), posteriormente no **Penedo Gordo (Vilardevós, Ourense)** e en Casaio (Valdeorras, Ourense), e finalmente no conxunto arqueolóxico de A Cidá das Laxes das Chas/**Castelo de Lobarzán (Oímbra/Monterrei, Ourense)** (FIGURA 1). As pinturas foron localizados gracias á intervención de Bruno Rúa, José Luis Lozano, Rubén Gayoso e J. R. Reigada no caso do Penedo Gordo, e por J. Luis Arias, J. Antonio Martín e outros veciños, vinculadosao Colectivo Cultural Olimbria, no caso de Lobarzán, que deron conta destes indicios a investigadores da Universidade de Vigo. Unha vez establecido o carácter prehistórico destas manifestacións, foron comunicados oficialmente os achados a D.X.P. da Xunta de Galicia.

A identificación de dous sitios con pintura esquemática holocena no val de Monterrei, e sobre distintos soportes (cuarcita e granito), supón un fito na historiografía da arte rupestre galega. Todos estes aspectos poñen de manifesto a importancia da área transfronteiriza Galicia/Tras-ós-Montes a nivel das manifestacións de diferentes tradicións de arte prehistórico. Porén, actualmente este área queda fora dos destinos rupestres inscritos no *Itinerario Cultural del Consejo de Europa "Camino de Arte Rupestre Prehistórico"*, xestionado pola Asociación Internacional do mesmo nome (A.I. CARP), entidade sen ánimo de lucro fundada en 2007, actualmente coordinada pola *Red Cantabra de Desarrollo Rural* (FIGURA 2). <http://www.prehistour.eu/>

Co obxectivo fundamental de potenciar o coñecemento dos recursos patrimoniais do val do Támega e contribuír á súa valoración e conservación, este proxecto supón unha primeira experiencia na realización de visitas virtuais a dúas das manifestacións de arte rupestre coñecidas na provincia de Ourense, concretamente no val do Támega e na comarca e Monterrei, incorporando recursos interpretativos. Cóbrese así o obxectivo de xerar recursos interpretativos para dous sitios dunha comarca que se sitúa fora do ámbito tradicionalmente tratado nos estudos sobre a arte rupestre galega, peninsular e europea (FIGURA 2).

A exploración das posibilidades de posta en valor destes elementos do patrimonio cultural e de minimizar o impacto real sobre os xacementos, traballando na súa conservación preventiva, veuse ademais interferida pola situación sanitaria sobrevida no mes de marzo de 2020, e o escenario da denominada “nova normalidade” tras o confinamento, incrementando o rendemento destas visitas virtuais, ao constituír agora un recurso alternativo polas dificultades de mobilidade polo territorio ou as medidas de distanciamento social por causa da pandemia. Neste senso supón un recurso virtual que viu incrementado o seu potencial neste actual contexto.

Un dos obxectivos fundamentais é o de incrementar a valorización social deste patrimonio cultural e arqueolóxico, contribuíndo a unha maior protección do mesmo. Pero para que este aspecto se cumpra, é preciso involucrar á comunidade local no maior coñecemento e posta en valor destes xacementos e avaliar os resultados das actuacións que se desenvolven. Neste senso, este proxecto supón tamén unha primeira exploración en canto á integración do traballo etnográfico e o arqueolóxico/patrimonial, propiciando unha labor de diagnose social que senta as bases necesarias para a activación dos recursos patrimoniais da comarca.

A colaboración conxunta das Áreas de Antropoloxía social e cultural (Ciencias Sociais) e Prehistoria (Artes e Humanidades) no desenvolvemento deste proxecto conxunto articulado ao redor do xacemento do Penedo Gordo, abre unha nova liña de traballo para a configuración de intervencións arqueolóxicas de carácter patrimonial, cun enfoque social e implicadas no territorio. Neste senso, moitas actuacións no territorio adoecen deste enfoque integrado, facendo fincapé na parte arqueolóxica ou de desenvolvemento de contidos interpretativos, pero sen un traballo previo etnográfico que permita obter unha diagnose das comunidades por volta dos lugares para os que se pretende unha valorización de carácter patrimonial. Este aspecto, redonda no fracaso de moitas destas actuacións, dende a perspectiva do abandono das infraestruturas xeradas, do desapego ou falta de vínculo entre as comunidades locais e as actuacións desenvolvidas, ou mesmo as actitudes negativas ao respecto destas intervencións que poden incluso repercutir negativamente na preservación dos bens e da súa contorna.

As observacións realizadas durante este proxecto nos permitiron facer unha descrición de como as poboacións próximas ao Penedo Gordo integraron este xacemento na súa concepción territorial e patrimonial. Percíbese este lugar como unha zona periférica que adoece de carencias importantes no ámbito da comunicación, servizos e visibilidade no conxunto do Municipio e da Comarca. Detéctase que esta periferia foi construída a partir do abandono e desinterese administrativo e político. Esta percepción negativa da situación da aldea de Feilas, ameazada co despoboamento e o envellecemento da poboación, e acentuada especialmente pola Pandemia Covid-19 e a vaga de lumes do 2020, inflúe de xeito crucial en todas as actuacións que se realizan. Por iso, aínda que existe receptividade a difusión do xacemento de Penedo Gordo, a súa viabilidade, sen un forte apoio institucional, é, canto menos, incerta. A mellora na accesibilidade as vivendas e os terreos para os proxectos que contribúan ao desenvolvemento, engadindo a dotación de recursos ligados a comunicación e ao transporte semella ser un dos primeiros pasos, se cadra imprescindibles, para poder trazar un bosquexo de futuro na comarca e no concello.

A realización de etnografías cun carácter innovador na contorna dos xacementos arqueolóxicos permite, sen dúbida, facer unha aproximación máis realista aos intereses e necesidades destas comunidades, diagnosticar o grado de vinculación coas actuacións referidas, e o impacto das mesmas a diversos niveis. Permite tamén establecer unha base na resposta ás asociacións culturais interesadas na revalorización do patrimonio cultural e arqueolóxico da comarca e que canalizan as demandas do tecido socioeconómico no que están inseridas. Finalmente, pon de manifesto a necesidade dunha comunicación máis directa coa poboación local, e dunha escoita activa e desinteresada, que lles permita contar a súa propia historia do lugar e transmitir as súas inxedanzas.

INFORME DO SUBPROXECTO 1

PRE-Media 1. Creación dunha contorna virtual para á interpretación patrimonial de sitios con Pintura Rupestre Esquemática da comarca de Monterrei.

O obxectivo principal do subproxecto 1 consiste na xeración dunha **contorna** para a **visita virtual** aos sitios con pintura rupestre esquemática (PRE) da comarca de Monterrei; O Penedo Gordo (Feilas, Vilardevós) (FIGURA 3) e Cova das Pinturas de Lobarzán (Monterrei) (FIGURA 4,5,6). Das catro accións nas que estaba estruturado o plan de traballo, e tendo en conta a situación sanitaria vivida por causa da pandemia, foi completada a Acción 2, e atópanse finalizadas as Accións 1 e 3, en canto ás accións precisas de traballo de campo e recollida da documentación nos sitios de Penedo Gordo ou Penedo da Moura (Vilardevós, Ourense) e Castelo de Lobarzán (Vilaza, Monterrei).

Atópanse iniciadas a Acción 1 e 3, no referido a xeración da contorna para a visita virtual, na que rematarase de integrar a información ao longo deste primeiro trimestre do ano 2021. <https://penedogordo.xeometrica.com>

Finalmente, no referente a Acción 4, foi deseñada a ferramenta de avaliación aplicable aos recursos interpretativos xerados, que será implementada e avaliada ao longo do vindeiro ano 2021.

ACCIONES DESGLOSADAS	Penedo Gordo	Penedo do Gato-Lobarzán
Levantamento puntos de vista 360°	Si/3	Si/6
Levantamento do modelo tridimensional	Autorización uso material intervención 2018	Levantamento parcial Paneis 1, 2, 3, 4
Procesado dixital das imaxes	Autorización uso material intervención 2018	Procesado Paneis 1,2,3,4
Vídeos de contextualización con drone (non contemplados no orzamento do PREMedia)	3 Voos	5 Voos
Xeración plano esquemático da visita	Si	Si
Deseño das contornas virtuais	Si	Si
Deseño de ilustracións/gifs animados de contido interpretativo	4	2
Integración da información arqueolóxica	Si	(Parcial) En proceso
Realización do bloque de programación e probas	Parcial, en probas	Parcial, en probas
Tramitación do aloxamento en servidores externos e visualización multiplataforma	En proceso	En proceso
Realización do informe final e valoración	En proceso	En proceso
Redacción e integración do subproxecto no capítulo de libro	En proceso	En proceso

No caso de Penedo Gordo, o plan era a integración da información xerada na intervención arqueolóxica realizada no 2018-19 (Expediente Servicio de Arqueoloxía: 02.O.390.2018.001. Código SXPA:ED 102A), consistente en información 2D e 3D. O permiso para o emprego do material, tiña que ser autorizado pola Dirección Xeral de Patrimonio da Xunta de Galicia. Con data 01.07.2020 (número 2020/1219498) do rexistro electrónico da Xunta de Galicia), foi tramitado o permiso para empregar na contorna virtual con fins divulgativos e educativos o material tridimensional e calcos dixitais (non así fotografías tratadas e fotos 360°), así coma información básica para os contidos,

derivados da actuación do Proxecto de intervención Arqueolóxica no Penedo Gordo/Penedo da Moura (Vilardevós Ourense), no marco do Proxecto PRE-Media. O día 09/07/2020, de acordo co disposto no artigo 14º do Decreto 199/1997, que regula a actividade arqueolóxica na comunidade autónoma de Galicia, foi comunicada oficialmente a autorización por parte da Dirección Xeral do Patrimonio Cultural para o seu emprego con fins divulgativos e educativos no marco do Proxecto PRE-Media, coa condición de “*facer referencia nas comunicacións e/ou publicacións, ao promotor e financiamento desta intervención: Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Consellería de Cultura e Turismo da Xunta de Galicia*”.

Unha vez conseguida esta autorización, foi preciso afrontar a labor de documentación en traballo de campo. A situación sanitaria xerada pola pandemia de COVID-19, retrasou os preparativos e procedementos necesarios para a realización do traballo de campo, que finalmente tivo que ser adiado tres meses, sendo realizada a labor de documentación nos xacementos no mes de setembro. A pesar da situación de confinamento da comarca de Monterrei e de Ourense boa parte do outono, foron completadas a meirande parte das tarefas do plan de traballo proposto.

Para a realización do traballo no sitio de Lobarzán, ao non estar plenamente realizada aínda a intervención para o rexistro arqueolóxico completo do xacemento, presentábanse algunhas dificultades de lectura, concretamente para os paneis adxacentes 2/3, ubicados nun estreito ramal da cavidade (FIGURA 6, 7). Por esta razón, solicitamos á DXP un proxecto arqueolóxico para acometer unha mínima actuación específica de limpeza e rexistro tridimensional parcial do soporte e das figuras destes 2 paneis, para obter unha mellor lectura destes elementos con vista á visita virtual. A intervención *Limpeza dos paneis 2 e 3 da Cova das pinturas do Castelo de Lobarzán (Vilaza, Monterrei, Ourense)* foi autorizada con data de 24 de xullo de 2020. Expte. S Arqueoloxía 02.O.432.2020.001, Código SXPA: CT 102A 2020/502-0. A actuación tamén foi realizada no mes de setembro, e posteriormente foi presentado o devandito Informe Valorativo da intervención (segundo se estipula no Artigo 61 da Lei 8/1995 do 30 de outubro do Patrimonio Cultural de Galicia e no Capítulo II, artigo 6º do Decreto 199/1997, do 10 de xullo, polo que se regula a actividade arqueolóxica na Comunidade Autónoma de Galicia). A limpeza en difíciles condicións no interior do estreito ramal, permitiu detectar algúns trazos novos de pintura, anteriormente non identificados, tanto no Panel 2 como no Panel 3 (FIGURA 8). Tamén foron detectados indicios da presenza de intrusos na cavidade, que poñen de manifesto vulnerabilidade destes sitios fronte a actos vandálicos e ao desenvolvemento de malas prácticas asociadas a visitas incontroladas, polo que a visita virtual constitúe unha alternativa para a protección dos sitios reais, expostos a riscos diversos.

O subproxecto 1 forma parte dunha estratexia de difusión desta manifestación cultural, aportando materiais de carácter interpretativo, para preservalos e fomentar a toma de conciencia fronte á necesidade de conservalos. Por outra banda, as pinturas son apenas visibles a simple vista, polo que é preciso incorporar elementos interpretativos (fotografías tratadas, calcos..) para a súa comprensión. O desenvolvemento tecnolóxico ten xerado unha serie de instrumentos e software diversos que fan posible trasladar obxectos e espazos do mundo real tanxible, ao plano virtual tridimensional. Foron realizadas diversas accións para cumprir estes obxectivos:

Levantamento puntos de vista 360º realizado en ambos enclaves. Realizáronse 3 levantamentos no xacemento de Penedo Gordo, e 6 no xacemento de Lobarzán incluíndo un punto de vista aéreo. O levantamento 360º desenvolveuse mediante unha toma de datos de campo, baseada na toma de múltiples fotografías técnicas que conflúen na creación mosaico de alta resolución de cada punto de interese. Cada mosaico definido captura con todo detalle, o estadio de cada punto no momento do exercicio da toma de datos (FIGURA 9).

Levantamento do modelo tridimensional parcial dos paneis 1, 2-3 e 4 do sitio de Lobarzán. Integración do modelo tridimensional do Penedo Gordo (realizado na intervención arqueolóxica do 2018) (FIGURA 10).

Ditos levantamentos foron realizados mediante fotogrametría, que baséase nun sensor pasivo, que busca a adquisición, o tratamento e o procesado de distintas imaxes da mesma escena para xerar un modelo tridimensional. Neste sentido, permite obter información precisa sobre o obxecto de estudo a partir da derivación métrica proporcionada pola calibración da cámara e orientación das fotografías. O obxectivo concrétase na creación dunha nube precisa e densa de puntos que pode converterse nunha malla de triángulos sobre a que é posible engadir unha textura fotorealística, acadando así unha maior obxectividade nos procesos de rexistro e que resulta ademais máis accesible e interoperable

Procesado dixital das fotografías das pinturas (FIGURA 11, 12).

O estudo deste tipo de pinturas require duns medios técnicos moi específicos, que permitan controlar perfectamente a luz que se aplica sobre as estacións rupestres para poder obter uns resultados óptimos. O uso de diferentes lonxitudes de onda xunto co rexistro con cámaras multispectrales ofrécenos unha visión moi completa do que aparece nas representacións pictóricas, cunha fiabilidade moi alta. Con todo, con cámaras convencionais e unha fonte de luz branca (natural ou artificial), tamén se poden obter bos resultados. O presente estudo realizouse sobre fotografías dixitais sen compresión, o que ofrece un bo rango de datos para traballar, pero non permite discriminar lonxitudes de onda nin espectros como o UV ou IR. Con todo, como as pinturas son visibles a primeira ollada, pódese observar o tipo de pigmento e axustar os parámetros do programa de interpretación para ese tipo de pigmento, magnificando a súa cor e permitindo diferenciar con máis claridade os motivos pictóricos. Os espazos de cor utilizados foron personalizados, pero baséanse nos denominados YBR e LRE que utiliza DStrecht baixo ImageJ, e interpretados polo algoritmo de calco dixital que utilizamos para resaltar as figuras. É recomendable utilizar valores de amplificación baixos, xa que son máis fiables para recoñecer trazos e figuras. A medida que se aumentan estes valores, sobre todo traballando con fotografías tomadas sen luz controlada, córrese o risco de interpretar reflexos ou manchas de calquera tipo como pinturas, obtendo así resultados erróneos. Para o presente traballo empregamos os espazos de cor adecuados para pigmentos vermellos con amplitudes comprendidas entre 7 e 15, polo que podemos dicir que as primeiras son moi fiables pero as segundas e sucesivas poden conter fallos de interpretación polo programa, xa que pode interpretar como restos de pintura cosas que non o son (afloramentos de óxidos, reflexos na roca de pezas de vestir, etc.).

No caso do Penedo Gordo, onde o rexistro xa estaba realizado, o estudo realizouse sobre imaxes de alta resolución obtidas mediante fotografía dixital. As imaxes orixinais presentaban restos moi débiles de pinturas rupestres de cor vermella que se podían ver a primeira ollada. O obxectivo foi comprobar se a aplicación de algoritmos de descorrelación de cor sobre estas imaxes podía revelar restos de pigmento de difícil observación ou mesmo imperceptibles, así como a obtención dun calco dixital que permitise estudar ditas pinturas e os motivos nelas representados con máis facilidade. Tras a observación preliminar das imaxes procedeuse a aplicar diversos filtros de contraste para poder observar mellor os motivos das pinturas. Unha vez recoñecidos a primeira ollada, foron tratadas coa aplicación da transformada de Karhunen- Loeve (KLT), e posteriormente aplicamos os algoritmos apropiados en cada caso para magnificar as cores que nos interesa resaltar. No caso que nos ocupa, só atopamos pigmentos de cor vermella, con base de óxidos férricos, polo que se decidiu aplicar os espazos de cor YBR e LRE, con magnitudes comprendidas entre 10 e 15%.

Unha vez amplificados as cores e comprendido o motivo representado aplicouse o sistema de selección para calco dixital, consistente na interpretación colorimétrica de reflexión da luz sobre os pigmentos e as lonxitudes de onda que reflicten e quedan rexistradas no sensor da cámara. Este sistema permite obter os motivos diferenciados por tipo de pigmento e diferenciar motivos primarios (os que se pintaron intencionadamente sobre a roca) dos secundarios (que aparecen por migración debidos á escorrentía, principalmente, ou calquera outra causa).

No caso de Lobarzán, onde procedeuse a realizar o rexistro, a toma de imaxes foi máis complexa no caso dos Paneis 2,3, debido ás condicións do lugar no que se atopan as representacións, unha pequena galería que non permite unha toma frontal da totalidade dos motivos. Así inicialmente realizáronse varios estudos de composición en mosaico, para poder obter unha visión previa dos motivos presentes nas paredes (FIGURA 11). Finalmente o procesado fíxose sobre a composición fotográfica obtida para o levantamento fotogramétrico, traballando algúns aspectos sobre fotografía de detalle dalgún dos motivos (FIGURA 12). O proceso permitiu a identificación de novos motivos e a definición doutros anteriores, polo que podemos considerar altamente útil o proceso realizado.

Deseño de ilustracións animadas *ad hoc* (FIGURA 13-18).

O proceso creativo partiu do traballo etnográfico e histórico, e realizouse en colaboración coa ilustradora Manuela Elizabeth Rodríguez (Melimolita) (FIGURA 13), coa que se mantiveron diversas reunións para o traslado da informacións. Realizáronse varios bosquejos e probas de animación ata lograr un equilibrio entre o artístico –cores, movementos e composición atractiva visualmente– e o histórico ou “real”, tendo en conta os detalles aportados.

Para a elaboración das animacións, escolléronse momentos significativos representativos de distintas temporalidades: 4 no Penedo Gordo: As mans; Moura- Orixe do Penedo-explicación mitolóxica; O estraperlo e a clandestinidade; Guerra da Independencia; e 2 en Lobarzán: Balcón do Larouco; e Historias do Ciprianillo.

PENEDO GORDO

1. Na Ilustración Animada 1, **As Mans**, o obxectivo é a evocación do momento da realización das pinturas na Prehistoria. A ilustración animada parte do Panel 1 do Penedo Gordo, da idea da interacción das mans coa roca e do pigmento (ocre) (FIGURA 13)
2. Na Ilustración Animada 2, **A Moura**, o obxectivo é a evocación do momento mítico da “creación” do propio Penedo Gordo. Para iso partiuse da Lenda da moura creadora de paisaxes, documentada para este lugar, e que foi obxecto de estudo etnográfico (FIGURA 14).
3. Na Ilustración Animada 3, **O estraperlo**, o obxectivo é a evocación das actividades de estraperlo, documentada para a comarca, e tamén concretamente para este lugar a través das testemuñas da veciñanza. Foi lugar de clandestinidades, pois contan os maiores que nas épocas malas, no refuxio que hai ao leste do Penedo, viñan os contrabandistas dende a zona de Soutochao a deixar a mercancía que recollían outros contrabandistas que viñan de Campos, ou Alberguería, para transportala cara Ourense, principalmente (FIGURA 15).
4. Na Ilustración Animada 4, **A Batalla**, o obxectivo é a evocación do evento bélico denominado “Batalla do Penedo Gordo” ou “Acción da Trepá”, acontecido o 6 de marzo de 1809, nas fases iniciais da Guerra da Independencia española nesta zona. A localización dunha baioneta española na intervención arqueolóxica do Penedo Gordo, permite vincular estes materiais con este contexto bélico (FIGURA 16).

PENEDO DO GATO

1. Na Ilustración Animada 1, **Balcón ao Larouco**, o obxectivo é a evocación dun momento interacción entre a presenza humana, os antropomorfos representados na cavidade de Penedo do Gato, e a paisaxe do val do Búbal e o Monte Larouco. (FIGURA 17)

2. Na Ilustración Animada 2, **O Penedo do Gato**, o obxectivo é a evocación da busca de tesouros co libro de San Cipriano ou Ciprianillo. A Relación de Tesouros de Galicia, incorporada ás edicións españolas do Gran Libro de San Cipriano, ofrece a descripción e localización suposta de tesouros en lugares galegos máis o menos recoñecibles. O Penedo do Gato aparece na *Relação dos tesouros e encantos* (de 174 tesoros) publicada por A Livraria Económica de Lisboa, a finais do s. XIX. Este aspecto foi complementado cunha investigación toponímica en colaboración coa veciñanza de Vilaza (**FIGURA 18**).

Constitúe unha experiencia innovadora na utilización dun medio artístico de ilustración e animación para xerar imaxes e recrear escenas en movemento das que non existen arquivos previos, e que son recuperables maiormente a través da tradición oral. Unha premisa da que se partiu foi a de buscar un enfoque orixinal e creativo, que afastase as escenas dun estilo de ilustración obxectivo ou académico de enciclopedia, achegándoo a un máis subxectivo e cinematográfico, con abundante uso de planos xerais e zooms, acompañados dun emprego moi coidado da luz e da cor. En canto á técnica, empregouse técnica dixital, con diferentes pinceis e texturas: pastel, grafito, etc., para diluír algunhas formas. Conséguese así o efecto de recordos construídos a partir de imaxes borrosas, que se volven máis nítidas en certos momentos do gif ou vídeo para facilitar a comprensión dos motivos representados. A animación converteuse no medio máis adecuado para dar resposta ás necesidades deste proxecto.

Como elementos extras, que non estaban contemplados no orzamento, alén da limpeza dos paneis, realizáronse **voos con dron** co obxectivo de contextualizar as visitas virtuais (**FIGURA 19**), e **creáronse breves pezas musicais** para acompañar á entrada as visitas e os vídeos de difusión nas redes sociais, así como ambientación sonora inspirada na información etnográfica recollida, na que foi destacado o uso do instrumento popular denominado "tixola e chave", así como o Canto de Feilas, recollido por Olga Kirk, da Asociación Cultural Donaire (**FIGURA 20**).

Xeración dun plano esquemático da visita e deseño das contornas virtuais 5. Para este traballo fíxose inicialmente unha ampla labor de documentación, vendo traballos semellantes realizados para outros xacementos europeos. (**FIGURA 21**).

- *Balma dei Cervi, Virtual Museum:* <http://www.balmadeicervi.it/vtour/tour.html>
- *Visita virtual ao xacemento de Chandebrito:* <http://xeometrica.diskstation.me/G248chandebritoedc/>
- *As Paisaxes de Berobreo:* https://cangas.gal/paisaxes_berobreo/

No mes de outubro, realizamos unha visita específica a xacementos con arte rupestre esquemático musealizados da área transfronteriza de Valencia de Alcántara (Extremadura) e Portugal: Puerto Roque, Las Lanchuelas, La Data (Valencia de Alcántara), El Buraco (Santiago de Alcántara), Risco de San Blas (Albuquerque), Lapa Dos Gaivões (Alentejo), Los Barruecos (Malpartida de Cáceres). O obxectivo foi coñecer a musealización destes xacementos de Arte Esquemático como exemplos para a realización das visitas aos xacementos da comarca de Monterrei, no marco do proxecto PRE-Media. (**FIGURA 22, 23**). De todos os sitios visitados, a mais interesante foi a visita ás Pinturas prehistóricas de Puerto Roque, elixidas recentemente como destino piloto do proxecto ARTPOINTS do Itinerio CARP, co que a rede pretende equiparse cunha nova oferta para os seus destinos de arte rupestre turístico-cultural especialmente deseñados para pequenos sitios de arte rupestre que carecen de infraestruturas e servizos para os visitantes. O proxecto ARTPOINTS, co apoio do Ministerio de Educación, Cultura e Deportes do Goberno de España, ten como obxectivo a sinalización dixital para a creación da rede cultural e turística en liña de arte rupestre. Este proxecto proporcionará este tipo de destinos sen servizo de guía, ou mediación cultural, e mediante ferramentas en liña para mellorar a calidade das visitas persoais, utilizando a tecnoloxía NFC (Near Field Communications) que ofrecerá gravacións en voz, vídeos, imaxes didácticas e mesmo guías de signos para persoas xordas.

Integración da información arqueolóxica e bloque de programación e probas. Actualmente estamos finalizando a fase de integración da información e a realización de probas do bloque de programación, e tramitando o aloxamento en Servidores Externos, xa que tratamos de que sexa inserible en espazos web e para compartir en redes sociais. De tal modo este bloque componse do seguinte:

- Soporte para visita remota online: Desenvolvemento dunha aplicación que permita a navegación de forma remota polos distintos puntos de interese ao ámbito documentado.
- Soporte para a xestión da información: A ferramenta desenvolvida funcionará coma un xestor da información que interese ligar.
- Soporte multiplataforma: A aplicación funcionará en PC, Mac, tablet e smartphone, baixo os sistemas operativos: Win, Mac, Linux, iOS e Android.
-

Para o **aloxamento do material xerado**, valoramos varias posibilidades, xa coa colaboración do Centro de Supercomputación de Galicia, en virtude do marco do convenio de colaboración asinado entre a Universidade de Vigo (GEAAT) e este centro de investigación, ou coa propia Universidade de Vigo. Inicialmente contemplábamos a implementación do link a través das webs dos respectivos concellos, pero unha vez valoradas, plantean diversas dificultades. Trátase de webs con pouca inversión, sobre todo en mantemento, e non parecen os lugares mais visitados. Por esta razón, está en proceso de construción una web en colaboración con entidades da comarca interesadas no seu patrimonio cultural, para xerar un portal denominado Salto do Cabalo. <http://saltodecabalo.com/>

Para o lanzamento da contorna no primeiro trimestre do 2021, planificamos o desenvolvemento dunha campaña específica nas redes sociais, mediante o emprego de vídeos e cartelería inspirada nas ilustracións. Realizarase tamén un evento do tipo rolda de prensa, para explicar o traballo desenvolvido. No resultado final do traballo, deberán ser integrados os logotipos de todas as institucións e organismos implicados, alén do propio cofinanciamento da Deputación de Ourense. Para a proxección destas visitas a través da rede, integraremos os logotipos de todos os promotores/colaboradores.

A meirande parte do **orçamento** estivo orientada aos servizos de xeración desta contorna virtual, sendo esta unha actividade especializada desenvolvida por axentes externos con experiencia de traballo conxunto, e baixo a coordinación científica da UVigo Porén, a experiencia de traballo previa no rexistro 2D e 3D do xacemento de Penedo Gordo, constitúe un punto de partida imprescindible no necesario traballo de integración da información arqueolóxica anteriormente xerada e a súa preparación para unha visita virtual. O equipo da universidade de Vigo estivo constituído por B. Comendador, arqueóloga, especialista en Arte Rupestre e directora das intervencións previamente realizadas; A. Mouríño, investigadora contratada especialista na temática dos discursos museográficos xerados para a Prehistoria; e E. De Uña, que integrou os aspectos relacionados coa contorna natural.

INFORME DO SUBPROXECTO 2

PRE-Media 2. Estudo etnográfico do sitio con arte rupestre de Penedo Gordo e deseño de ferramentas de avaliación interpretativa

O subproxecto 2 contemplaba dous apartados para se completar, por un lado desenvolver a metodoloxía etnográfica para coñecer a actuación arqueolóxica e patrimonial no Penedo Gordo (puntos do proxecto a1-a4 estimáronse no proxecto aprobado 8 entrevistas cunha duración aproximada dunha 1 hora) e por outro realizar un cuestionario de formato dixital (punto b) para avaliar as funcións interpretativas do entorno creado no subproxecto1.

En canto ao primeiro apartado metodolóxico (a), o traballo etnográfico se formulou no proxecto como traballo de campo co obxecto de coñecer e describir o Penedo Gordo e a súa contorna primeiro e realizar entrevistas semidirixidas en profundidade despois.

A realización destas tarefas cumpríronse de forma sobrada. Realizouse unha investigación bibliográfica e coñecemento de intervencións arqueolóxicas anteriores á presente para configurar un modelo de entrevista e observación para a obtención de datos de campo.

Guión de traballo de campo	
CATEGORÍA	ÍTEMS
IDENTIFICACIÓN ELEMENTO	<ul style="list-style-type: none">- Fotografía elemento da ubicación (elemento e puntos de interese arredores).- Coordenadas.- Denominacións.- Localización administrativa.
USOS DO ESPAZO	<ul style="list-style-type: none">- Uso aberto/restrinxido/prohibido.- Actividades permitidas e non permitidas- Actividades laborais ou lúdicas vinculadas ao elemento- Outras actividades- Persoas que usan e/ou ocupan o espazo
INTERPRETACIÓN NO PENEDO	<ul style="list-style-type: none">- Sinalización de accesos.- Confortabilidade: forma de acceso ao Penedo- Modos de aproximación e interacción co elemento- Coidado do elemento e arredores (contaminación, protección fronte lumes...).- Bens patrimoniais da contorna: cancións, lendas, artesanías, ...
EMOCIÓN: TERRITORIO, ESPAZOS, LUGARES, HISTORIA	<ul style="list-style-type: none">- Aspectos de valoración sobre a lenda e a súa orixe, transmisión, etc.- Discursos, variabilidade dos discursos entre diferentes axentes sobre o Penedo Gordo.- Mensaxes e información relevante transmitida.
EXPECTATIVAS DE FUTURO	<ul style="list-style-type: none">- Quen é un axente en relación co patrimonio Penedo Gordo?- Interese sobre o tema dos diferentes axentes.- Bens patrimoniais: conservación, difusión, utilización

O traballo de campo realizouse por tres persoas (Fátima Braña Rey e Alba Sousa e Silvia Perez) cunha selección inicial de informantes que foi ampliada ante a boa recepción da comunidade cara ás investigadoras. Deste xeito, no canto de 8 obtivéronse rexistros de audio de 13 entrevistas cunha

duración entre 16 minutos a 1h 40 minutos. A selección de informantes partiu dunha primeira escolla de persoas relevantes na intervención arqueolóxica (técnicas, hostalaría, asociacións, concello, comunidade de montes, expertos ...) para logo seguir o modelo de bola de neve dentro da vecindade de Feilas. Tamén realizouse o recoñecemento da contorna do Penedo gordo na procura de conversas informais que proporcionarán información complementaria (FIGURA 24).

Entrevistas realizadas		
CARACTERÍSTICAS	REXISTRO	LUGAR
Arqueóloga de Laza.	audio: 01h:01m:45s	A Chaira (Trasestrada)
Traballadora social asociación de desenvolvemento rural.	audio: 01h:27m:40s	Vilardevós
Home xubilado, residente no pobo. Muller, residente no pobo	audio: 16m:51s	Fumaces
Home, traballa en tempadas na extinción de incendios, residente no pobo.	audio: 00h:32m:47s	Feilas
Muller, artista plástica. Residente temporal (veráns) en Castrelo de Cima	audio: 01h:08m:52s	Telemática
Home, alcalde.	audio: 00h:22m:14s	Vilardevós
Home, casado residente na comarca.	audio: 01h:40m:57s	Verín
Muller, xubilada e residente no pobo.	audio: 00h:22m:45s	San Cristovo
Muller xubilada, casada e residente no pobo	audio 1h:24m:58s	Feilas
Muller xubilado, expresidente da comunidade de Montes	audio 26m:05s	Feilas
Parella de mediana idade rexentes dun bar na Reitoría da Chaira	audio: 48m:38s	A Chaira (Trasestrada)
Parella de mediana idade rexentes dun bar na Reitoría da Chaira	audio: 44m:08s	A Chaira (Trasestrada)
Home xubilado, casado e residente no pobo	audio: 12m:54s	Feilas
Home xubilado: tesoreiro da comunidade de Montes	Notas de Campo	Feilas

A análise dos datos realizouse a través da transcripción parcial dos datos e a construción de cadros significativos que derivaron nun informe extenso presentado á coordinadora do proxecto co fin de conseguir o obxectivo de que este subproxecto: aportar información de interese para a confección da contorna virtual e o soporte comunitario ao subproxecto 1. Como resultado elaborouse un informe interno que se presentou á Coordinadora e que está a disposición da comisión se esta o considera necesario. Neste informe desenvolvemos información etnográfica sobre a percepción da calidade de vida na aldea de Feilas, recolleemos tamén a idea de desenvolvemento que se ten na comarca e as características do territorio, usos e simboloxía no contorno do Penedo gordo. Así mesmo situamos o enclave arqueolóxico como lugar de tránsito: a vereía e o camiño de Santiago e o contrabando a través das testemuñas recollidas e conseguimos información de interese sobre como se percibe o xacemento e o traballo realizado neste así como e achado das pinturas. Finalmente nos detivemos na recollida da lenda da moura que se sitúa no Penedo gordo e que enlaza este coa tradición oral popular.

No Subproxecto 2 podemos indicar que todos os obxectivos foron conseguidos establecendo unha **etnografía innovadora** sobre o xacemento, a contorna e a actuación patrimonial sobre o Penedo gordo.

En canto ao segundo apartado do subproxecto (b) a enquisa deseñouse sobre parámetros da interpretación en patrimonio cultural e no deseño de enquisas para a avaliación de satisfacción en torno a escala tipo Likert.

A enquisa pretende a avaliación do entorno multimedia creado a partir da colaboración entre os subproxectos Premedia 1 e Premedia 2. Por tanto, a enquisa pretende proporcionar unha experiencia de avaliación áxil aos usuarios do entorno dixital multimedia e que poida ser realizada desde dispositivos móbiles como tablets ou smartphones. Todos estes elementos aconsellaron realizar un cuestionario cunha dimensión moi reducida e moi sinxelo para fomentar a participación na avaliación unha vez que se visita a contorna virtual.

Así pois, o cuestionario conta con dúas táboas, unha por cada xacemento, con 10 ítems para avaliar as distintas dimensións da contorna virtual que van desde o contido (información, lendas,..) ata a forma e os medios de expresión (imaxes, fotografías, ...). No caso do xacemento de Penedo gordo se inclúe un ítem máis para valorar o percorrido histórico do xacemento, algo que non está dispoñible en Lobarzán. Todos estes ítems respóndense nunha escala de cinco valores de satisfacción que van desde moi satisfeito ata moi insatisfeito, cun opción central (neutral).

Acompáñase este bloque de preguntas tipo Likert doutro no que se pretende obter información sobre a rede de relacións na difusión da contorna virtual. A configuración deste apartado se realiza como única pregunta en resposta pechada entre cinco propostas.

Finalmente, a pesar das características do formato do cuestionario non quixemos renunciar a propor unha opción xeral de resposta aberta co fin de recoller impresións xerais que poidan axudar a coñecer en maior detalle a opinión dos usuarios da contorna virtual.

Finalmente, a pesar das características do formato do cuestionario non quixemos renunciar a propor unha opción xeral de resposta aberta co fin de recoller impresións xerais que poidan axudar a coñecer en maior detalle a opinión dos usuarios do entorno.

A enquisa está xa aberta e preparada para ser cuberta polos usuarios do entorno multimedia realizado no Pre_media1 a través do enlace na plataforma de cuestionarios online jotform.

Así pois o subproxecto Pre-media2 cumpriu todos os obxectivos e tarefas a desenvolver servindo de complemento ao subproxecto Pre-media 1 e abrindo unha nova liña de traballo a partir da realización de etnografías dos xacementos arqueolóxicos o que sen dúbida será un importante aliciente para a configuración de intervencións arqueolóxicas sociais e implicadas no territorio.

INFORME DE COORDINACIÓN

Describe as actividades de coordinación realizadas para alcanzar os obxectivos formulados no proxecto. Indicando para cada actividade o subproxecto implicado.

As actividades de coordinación para acadar os obxectivos formulados foron realizadas en tres fases:

1. Fase de preparación.

Nesta fase traballouse de forma coordinada na propia formulación do proxecto conxunto e na adecuación dos obxectivos e parámetros do proxecto. Realizáronse diversas reunións orientadas á planificación dos traballos. Un elemento fundamental nesta fase, foi unha primeira toma de contacto do equipo do Suproxecto2 co propio territorio e co xacemento arqueolóxico do Penedo Gordo, para o que foi realizada unha visita específica. Tamén houbo reunións para o intercambio de información sobre axentes clave da comarca, na preparación das entrevistas que foron realizadas.

2. Fase de execución.

Na fase de execución do Suproxecto2 foi fundamental o acompañamento inicial dos traballos de campo, debendo sinalar que non foi fácil esta adecuación debido á situación sanitaria xerada pola Pandemia Covid-19, e as propias dificultades de realizar este tipo de traballo no contexto dunha poboación bastante illada e cunha media de idade moi alta. Neste senso, a actuación coordinada para mediar na presentación e no establecemento dos contactos entre o equipo do subproxecto2 e a comunidade local.

Por outra banda, o avance dos traballos de documentación so Subproxecto 1e o deseño das visitas virtuais, esixiu varias reunións específicas de coordinación para tratar o deseño inicial da enquisa de avaliación.

3. Fase de avaliación.

Na fase final de avaliación, novamente foron realizadas diversas reunións de coordinación para a valoración dos informes parciais dos resultados do traballo de campo e do material xerado, a revisión conxunta da memoria do proxecto, e a preparación dun borrador do capítulo de libro.

ARTIGOS DE DIVULGACIÓN EN REVISTAS

Atópase en proceso a publicación dun artigo para a revista RAIGAME, de autoría de B. Comendador, no que fálase dos sitios do Penedo Gordo e Lobarzán, e referiranse, entre outras, as accións desenvolvidas para o proxecto PREMedia. Trátase dun número monográfico sobre toda a actividade arqueolóxica desenvolvida na provincia de Ourense no 2020, poñendo en valor tanto os recursos que hai, como os traballos que se están a facer.

CONFERENCIAS EN CONGRESOS, SIMPOSIOS E REUNIÓN S (FIGURA 25).

- Comendador, B. Conferencia *Arte Esquemático Pintado no Noroeste Peninsular: Novos Retos*, presentada na *I xornada de Cazadores de Petróglifos* organizada polo Parque Arqueolóxico Arte Rupestre de Campo Lameiro (PAAR), e celebrado en Campo Lameiro o 5 de setembro de 2020. <https://www.paar.es/?p=2561&lang=es>
- Comendador, B., Muñiz, V. Participación na mesa redonda "*Arqueoloxía, Patrimonio e Transformación Social*" con motivo das "*Jornadas Europeas do Patrimonio*" dedicadas ao tema "Património e Educação" 2020 en Portugal, no *Encontro Transfronteiriço de Património e Poesia*

Património de Tod@s, en Bizarril, Figueira de Castelo Rodrigo (Portugal). Convite do GRUPO RIBACVDANA-Associação de Fronteira para o Desenvolvimento Comunitário, celebrado o 26 de setembro de 2020.

- Comendador, B. “Experiencias metodológicas en la socialización del patrimonio y en el desarrollo de recursos didácticos para la educación patrimonial”. Conferencia online no marco do curso multidisciplinar “Si te dedicas a la Ciencia, ¡Divúlgala!”, organizado polo CSIC e a Universidade de Oviedo o 16-20 de novembro de 2020. <https://divulgalaciencia.com/>
- Comendador, B., Muñiz, V. Amado, N., Diz, A., Serrulla, F. 18 de decembro de 2020. “Dende as Terras do Tâmega: unha visión dende o Castelo de Lobarzán”. Conferencia online, no marco da Rede do Patrimonio Galego. <https://www.youtube.com/watch?v=EoeokY5yjVY> (116 visualizacións) <https://www.facebook.com/rededopatrimoniocultural/videos/735637553736189> (2,8 mil visualizacións) [Data de consulta 31/12/2020]

Nestes eventos tratáronse dos contidos do Proxecto PREMedia, entre outros aspectos.

COLABORACIÓNS CON OUTROS GRUPOS DE INVESTIGACIÓN OU ENTIDADES

Actualmente estamos realizando xestións para:

- O expediente de incoación para a declaración BIC dos sitios de Penedo Gordo e Penedo do Gato, en colaboración coa Dirección Xeral de Patrimonio da Xunta de Galicia
- A integración dos sitios de Penedo Gordo e Penedo do Gato, no *Itinerario Cultural del Consejo de Europa "Caminos de Arte Rupestre Prehistórico"*, xestionado pola Asociación Internacional do mesmo nome (A.I. CARP), entidade sen ánimo de lucro fundada en 2007, actualmente coordinada pola *Red Cantabra de Desarrollo Rural*. <http://www.prehistour.eu/>
- Colaboración coa Universidade de Coimbra, que conxuntamente coa Fundação Côa Parque recentemente asinou un protocolo de colaboración para o desenvolvemento do proxecto co *LandCRAFT, A arte da Pré-história Recente no vale do Côa*, financiado pola *Fundação para a Ciência e Tecnologia*. Liderado por Lara Bacelar Alves, investigadora do *Centro de Estudos em Arqueologia, Artes e Ciências do Património* (CEAACP).

OUTROS RESULTADOS

Entrevista no Programa da TVGA A Revista FDS (6,5'). B.Comendador

http://www.crtvg.es/tvg/a-carta/a-revista-fds-4491867?t=331&fbclid=IwAR2_7TCo3AgjdNYFZ3fQ-Gepekq4VljC3xTAOd5O5RyfAupoqO5RgxGZvg

Repercusión nos xornais:

<https://www.uvigo.gal/es/universidade/comunicacion/duvi/catro-proxectos-multidisciplinares-acadan-axudas-inou-2020>

<https://codigocero.com/As-TIC-ao-servizo-dos-sectores-tradicionais-ourensans-centran-os-proxectos>

GASTOS EXECUTADOS DO SUBPROXECTO 1

- Gastos de Persoal: 0 €
- Material inventariable: 0 €
- Outros (*especificar*):
- **Dietas: 677,54 €**
- 20059399 01 Pagos 2020 G002 131H 6470201 14/10/2020 Visita a xacementos con arte rupestre esquemático musealizados: Puerto Roque, Las Lanchuelas, La Data (Valencia de Alcántara), El Buraco (Santiago de Alcántara), Risco de San Blas (Albuquerque), Lapa Dos Gaivões (Alentejo), Los Barruecos (Malpartida de Cáceres). O obxectivo foi coñecer a musealización destes xacementos de Arte Esquemático como exemplos para a realización das visitas aos xacementos da comarca de Monterrei, no marco do proxecto PRE-Media
Comendador Rey, Beatriz Pilar 193,80
- 2020059400 01 Pagos 2020 G002 131H 6470201 14/10/2020 Traballo de campo nos sitios con arte rupestre de Penedo Gordo (Feilas, Vilardevós) e Lobarzán (Monterrei). Comendador Rey, Beatriz Pilar 88,21
- 2020059401 01 Pagos 2020 G002 131H 6470201 14/10/2020 Traballo de campo nos sitios con arte rupestre de Penedo Gordo (Feilas, Vilardevós) e Lobarzán (Monterrei). Comendador Rey, Beatriz Pilar 219,11
- 2020059402 01 Pagos 2020 G002 131H 6470201 14/10/2020 Traballo de campo nos sitios con arte rupestre de Penedo Gordo (Feilas, Vilardevós) e Lobarzán (Monterrei). Comendador Rey, Beatriz Pilar 88,21
- 2020059403 01 Pagos 2020 G002 131H 6470201 14/10/2020 Traballo de campo nos sitios con arte rupestre de Penedo Gordo (Feilas, Vilardevós) e Lobarzán (Monterrei). Comendador Rey, Beatriz Pilar 88,21
- **Material funxible: 383,55 €**
- 020063017 01 Pagos 2020 G002 131H 6470202 21/10/2020 Integración de nova información arqueolóxica para a contorna virtual de Penedo Gordo e Lobarzán
ARBORE SOCIEDADE COOPERATIVA GALEGA 383,55
- **Pagos: 3 938,91 €**
- 2020063054 01 Pagos 2020 G002 131H 6470209 21/10/2020 2020015634 - Procesado dixital de pintura esquemática xacemento de Lobarzán/G002 Proxecto PRE-MEDiA1. Paneis 2 e 3. 2020 G002 131H 6470209 ARBOTANTE PATRIMONIO E INNOVACION S.L **150,00**
- 2020052203 01 Pagos 2020 G002 131H 6470209 28/09/2020 Procesado dixital de pintura esquemática xacemento de Lobarzán / G002 Proxecto PRE-MEDIA 1
ARBOTANTE PATRIMONIO E INNOVACION S.L **206,61**
- 2020052957 01 Pagos 2020 G002 131H 6470209 30/09/2020 Realización e Programación contorna virtual Penedo Gordo e Lobarzán ARBORE SOCIEDADE COOPERATIVA GALEGA **3 346,45**
- 2020066347 01 Pagos 2020 G002 131H 6470209 28/10/2020 Animacións xacemento Lobarzán para contorna virtual. Número de pedido 2020014762 RODRIGUEZ GONZALEZ, MANUELA ELISABET **235,85**

TOTAL GASTOS EXECUTADOS DO SUBPROXECTO 1: 5.000 €

GASTOS EXECUTADOS DO SUBPROXECTO 2

- Gastos de Persoal: 0 €
- Material inventariable: 0 €
- Material funxible: 0 €
- Outros (*especificar*): 5000 €
 - Etnografía do xacemento: traballo de campo, entrevistas, redacción de informe, deseño e implementación da enquisa **3. 932,5 €**
Pedido nº 202001363, tramitado o 30-9-2020 á empresa Rizoma Social S.L.
 - Desprazamentos e dietas **436,08 €**
Pedido nº 2020002392, partida orzamentaria: 2020 X001 131H 6470201 - AXUDAS DE CUSTO E LOCOMOCION. Fátima Braña Rey entre o 26 e o 31 de xullo, e o 19 de agosto do 2020. Vilardevós _Ourense.
 - Realización de animacións en relación co traballo etnográfico... **630 €**
Pedido nº 2020013627 tramitado o 30-9-2020 á RODRIGUEZ GONZALEZ, MANUELA ELISABET

TOTAL GASTOS EXECUTADOS DO SUBPROXECTO 2: 4.998,58 €

PreMedia

Penedo Gordo

Lobarzán

PreMedia

PROXECTO PREMedia

Contorna Virtual das pinturas rupestres prehistóricas
da Comarca de Monterrei

coordinación científica GEAAT Universidade de Vigo
Proxecto Financiado na convocatoria INOU2020

PROXECTOS INOU 2020

Vicerreitoría do
Campus de Ourense
Universidade de Vigo

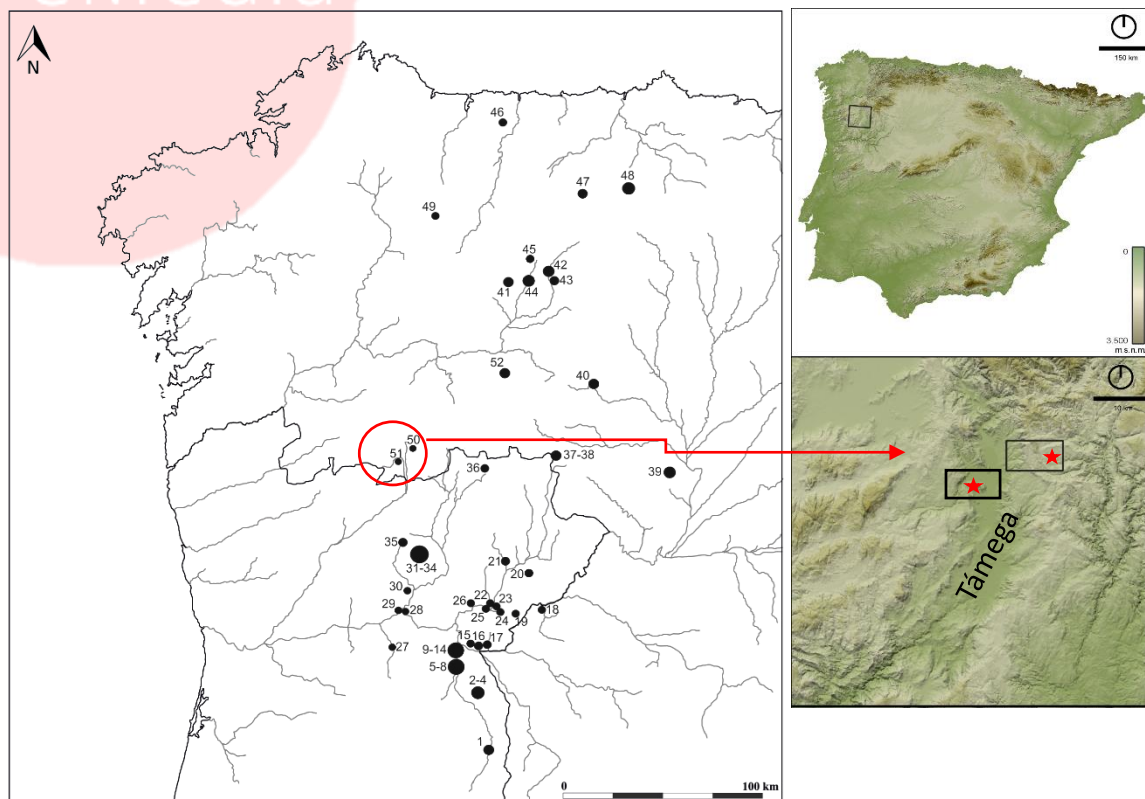
GEAAT

Proxecto PREMedia

LOCALIZACIÓN ARTE ESQUEMÁTICO PINTADO (ARE-PRE) NO ÁMBITO DO NOROESTE

PreMedia

- 01 Ribeiro das Casas 1 e 2, Almeida, Guarda, Beira Alta
- 02 Poço Torto, Figueira de Castelo Rodrigo, Guarda, Beira Alta
- 03 Castelejo, Figueira de Castelo Rodrigo, Guarda, Beira Alta
- 04 Colmeal 1, 2, 3, Figueira de Castelo Rodrigo, Guarda, Beira Alta
- 05 Moteira, Figueira de Castelo Rodrigo, Guarda, Beira Alta
- 06 Lagas Cabreiras, Figueira de Castelo Rodrigo, Guarda, Beira Alta
- 07 Ervideiro 1 e 2, Figueira de Castelo Rodrigo, Guarda, Beira Alta
- 08 Fala 1, 2, 3, 4, 6, 8, Pinhel e Figueira de Castelo Rodrigo, Guarda, Beira Alta
- 09 Ribeinha, V. N. Foz Côa, Guarda, Beira Alta
- 10 Camoal, V. N. Foz Côa, Guarda, Beira Alta
- 11 Ribeira de Piscos 4, 14 e 18, V. N. Foz Côa, Guarda, Beira Alta
- 12 Vale Figueira 3, V. N. Foz Côa, Guarda, Beira Alta
- 13 Vale Videiro 2, V. N. Foz Côa, Guarda, Beira Alta
- 14 São Gabriel, V. N. Foz Côa, Guarda, Beira Alta
- 15 Vale d'Arcos, Freixo-de-Espada-à-Cinta, Bragança, Trás-os-Montes
- 16 Penha Ruiva, Freixo-de-Espada-à-Cinta, Bragança, Trás-os-Montes
- 17 Ribeira do Mosteiro 1 e 3, Freixo-de-Espada-à-Cinta, Bragança, Trás-os-Montes
- 18 Palla Rubia, Pereña de la Ribera, Salamanca
- 19 Fonte Santa, Freixo-de-Espada-à-Cinta, Bragança, Trás-os-Montes
- 20 Penas Rólas 1 e 2, Mogadouro, Bragança, Trás-os-Montes
- 21 Forno da Velha, Maceo de Cavaleiros, Bragança, Trás-os-Montes
- 22 Ribeira do Medal, Mogadouro, Bragança, Trás-os-Montes
- 23 Abrigo da Ribeira do Resinal, Mogadouro, Bragança, Trás-os-Montes
- 24 Pala do Triquillo, Mogadouro, Bragança, Trás-os-Montes
- 25 Fraga do Fogo 2, Torre de Moncorvo, Bragança, Trás-os-Montes
- 26 Ribeira do Xedal, Torre de Moncorvo, Bragança, Trás-os-Montes
- 27 Fragas d'Ala, São João da Pesqueira, Viseu, Beira Alta
- 28 Cachao da Rapa, Carrizosa de Anslães, Bragança, Trás-os-Montes
- 29 Abrigo de Foz Tua, Alió, Vila Real, Trás-os-Montes
- 30 Pala Pinta, Alió, Vila Real, Trás-os-Montes
- 31 Regato das Bouças 1 e 18, Serra de Passos, Mirandela, Bragança, Trás-os-Montes
- 32 Ribeira da Cabreira 1, 3, 11, Serra de Passos, Mirandela, Bragança, Trás-os-Montes
- 33 Ribeira da Pousada 6, Serra de Passos, Mirandela, Bragança, Trás-os-Montes
- 34 Escarpa do Buraco da Pala, Mirandela, Bragança, Trás-os-Montes
- 35 As Portas, Valpaços, Vila Real, Trás-os-Montes
- 36 Toca da Moura 2 e 3, Soeira, Vinhais, Bragança, Trás-os-Montes
- 37 Canchal del Melendo, Linarejos, Manzanal de Arriba, Zamora
- 38 Covacha del Portillón, Linarejos, Manzanal de Arriba, Zamora
- 39 Abrigo del Castillón y El Portalón, Tabara, Granja de Morueira
- 40 Peñeo el Tesouro/Pozo Roceobros y Cerro de Llamaluenga, Morla de Valdeira, Castrocontigo, León
- 41 Pena da Torga, Veguellina, Villafranca del Bierzo, León
- 42 La Cueva y Los Corrales, San Pedro Malló, Torneo del Bierzo, León
- 43 Buracón de los Moros, Librán, Torneo del Bierzo, León
- 44 Peña Piñera, Sésamo, Vega de Espinareda, Bierzo, León
- 45 Boudela das Penas/Pena das Augas, San Pedro de Paradela, Fabelo del Bierzo, León
- 46 Cova do Demo, Boal, Asturias
- 47 Cueva Negra, Corés, Somieu, Asturias
- 48 Abrigos de Fresneu, Fresneu, San Salvador de Alesga, Tevenga, Asturias
- 49 Cova dos Mouros/Do Ferreiro, A Fonteira, Baleira, Lugo, Galicia
- 50 Penedo Gordo, Fumaces-A Trepa, Vilardevós, Ourense, Galicia
- 51 Castelo de Lobarzán, Vilaça, Monterrei, Ourense, Galicia
- 52 Pala de Cabras, Casiao, Carballeda de Valdeorras, Ourense, Galicia

51

Localización dos xacementos con ARE-PRE no noroeste peninsular: 50. Penedo Gordo (Vilardevós) e 51. Penedo do Gato/Lobarzán (Monterrei) (sobre Alves e Comendador, 2017), e localización dos xacementos da comarca de Monterrei, no ámbito do val do Tâmega.

"CAMINOS DE ARTE RUPESTRE PREHISTÓRICO" (CARP) (ITINERARIOS RUPESTRES EUROPEOS)

PreMedia

Ausencia da área transfronteiriza Galicia/Tras-ós-Montes nos destinos rupestres inscritos no *Itinerario Cultural del Consejo de Europa "Caminos de Arte Rupestre Prehistórica"*, xestionado pola Asociación Internacional do mesmo nome (A.I. CARP), entidade sen ánimo de lucro fundada en 2007, actualmente coordinada pola *Red Gántabra de Desarrollo Rural*
<http://www.prehистour.eu/>

<https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/prehistoric-rock-art-trails>
<http://www.prehистour.eu>

PROXECTOS INOU 2020

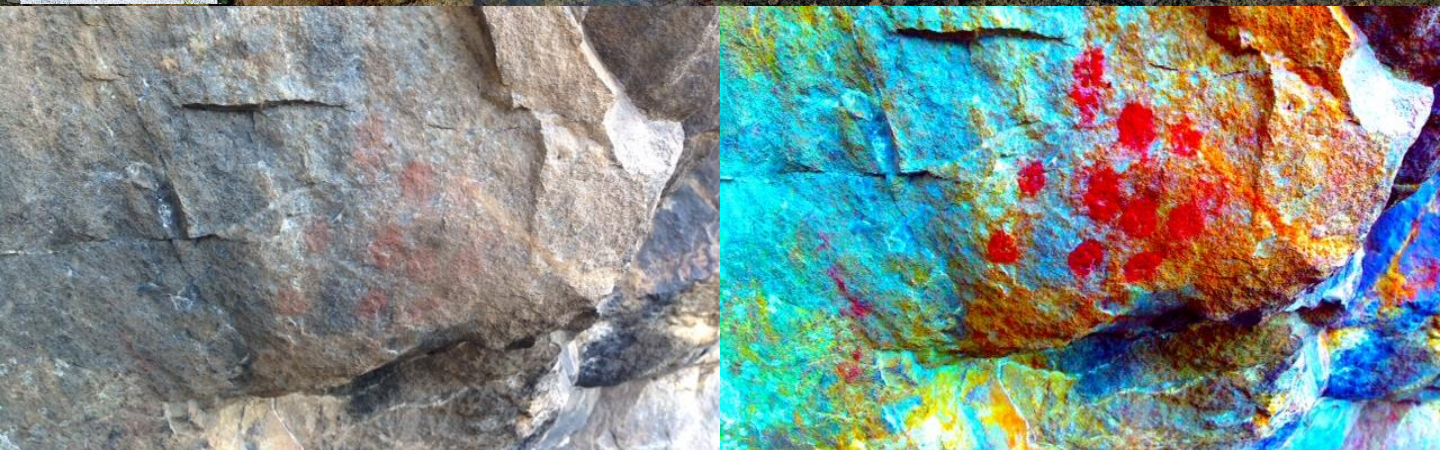
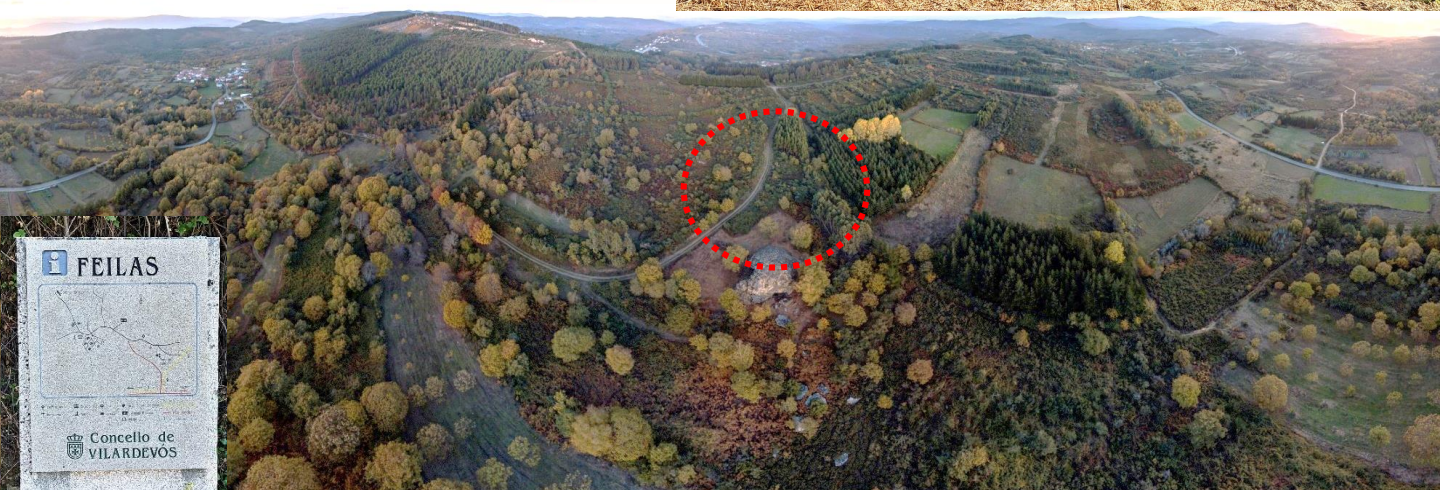
Vicerreitoría do
Campus de Ourense
Universidade de Vigo

Proxecto PREMedia

PENEDO GORDO (FUMACES-A TREPA, VILARDEVÓS)

PreMedia

PROXECTOS INOU 2020

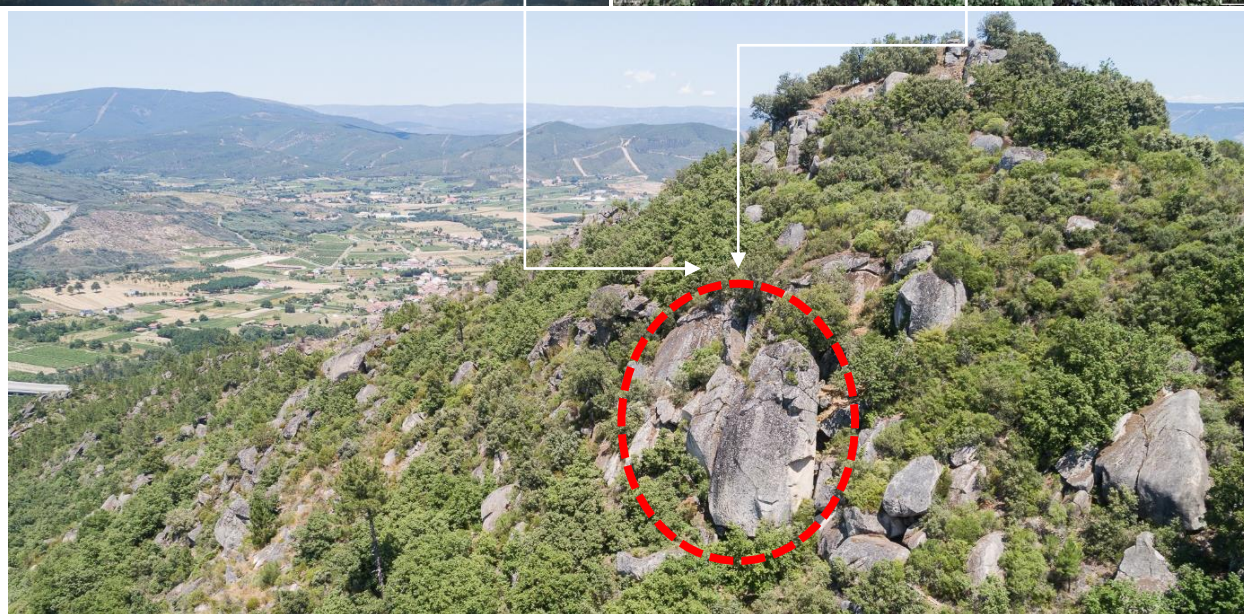
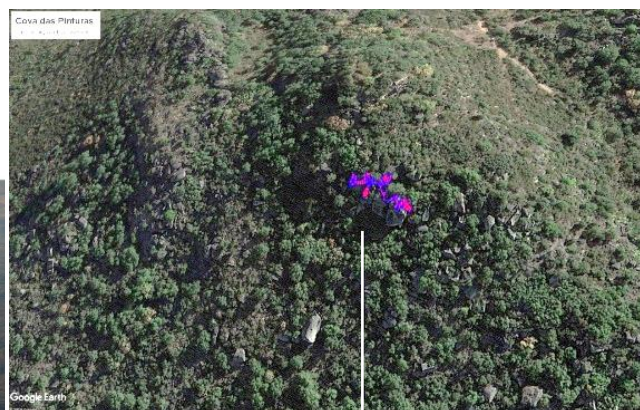
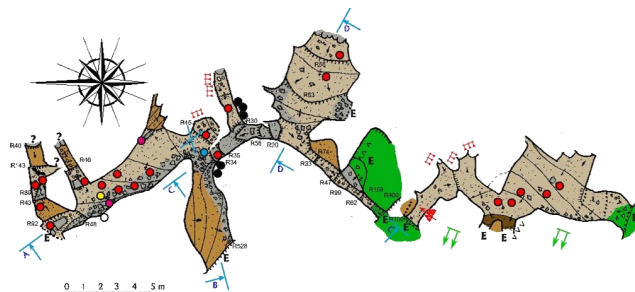
Vicerreitoría do
Campus de Ourense
Universidade de Vigo

Proxecto PREMedia

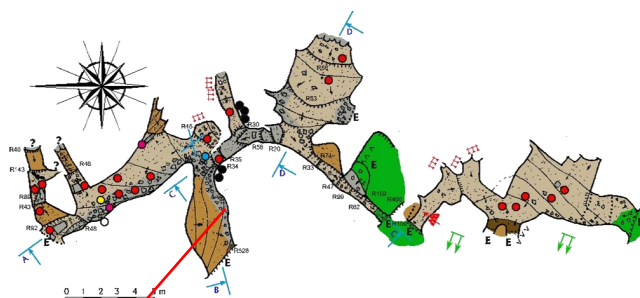
PENEDO DO GATO/LOBARZÁN (VILAZA, MONTERREI)

PreMedia

PROXECTOS INOU 2020

PANEL 1
PENEDO DO GATO/LOBARZÁN
PreMedia

PANEL 1

Localización do Panel 1 con pinturas antropomorfas do Penedo do Gato/Lobarzán (Monterrei). Calco manual preliminar.

PANEL 2 PENEDO DO GATO/LOBARZÁN PreMedia

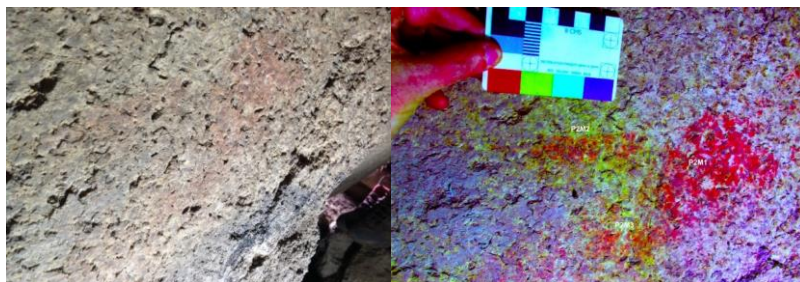
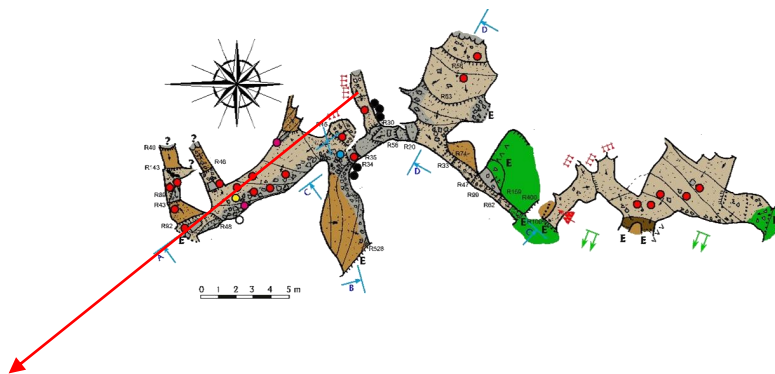
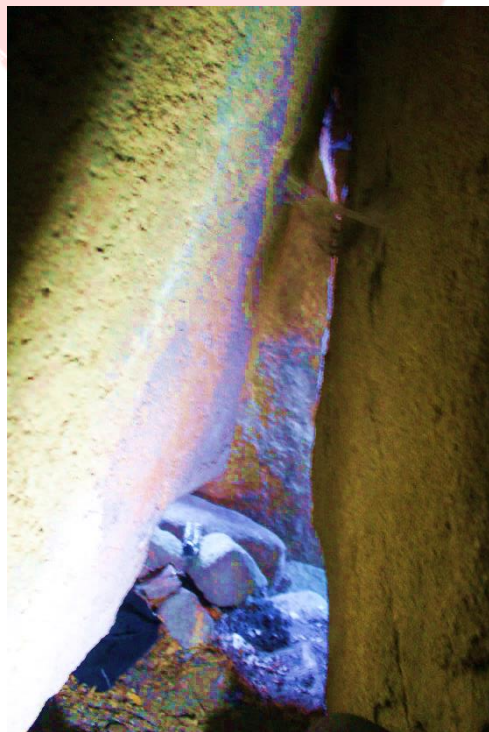
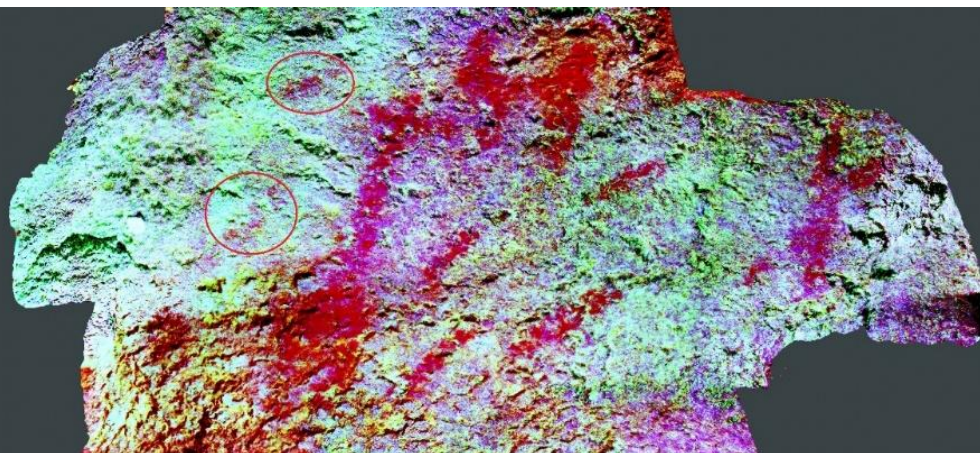
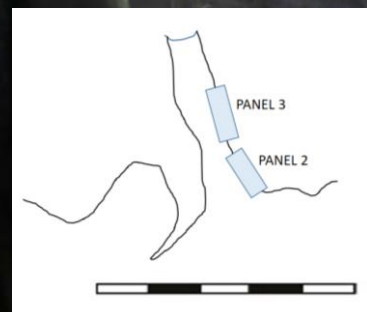

Lámina 6 . Panel Localización. Fotografías tratadas con Dstrecht. Calco provisional.

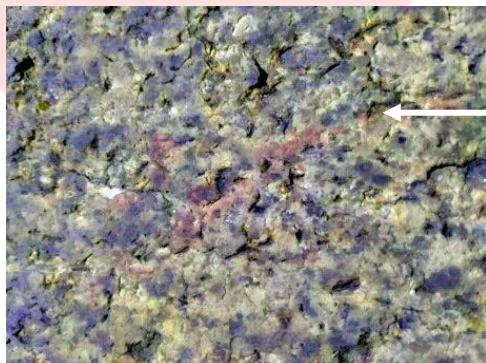
28.06.2020 11:39

PENEDO DO GATO/LOBARZÁN
(VILAZA, MONTERREI) (Panel 2-3)

LIMPEZA DOS PANEIS 2-3 PENEDO DO GATO/LOBARZÁN

PreMedia

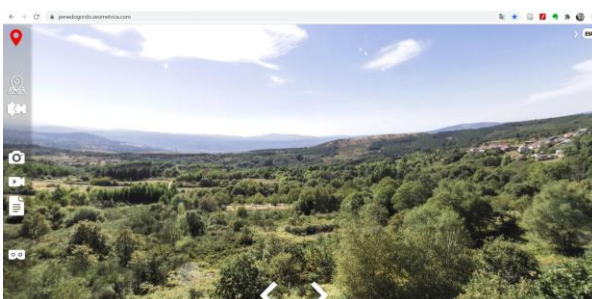
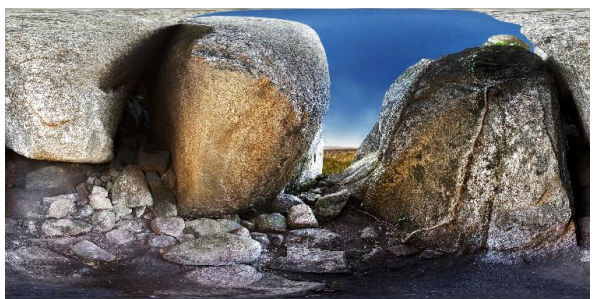
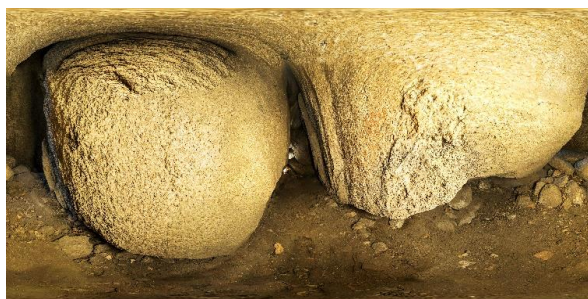
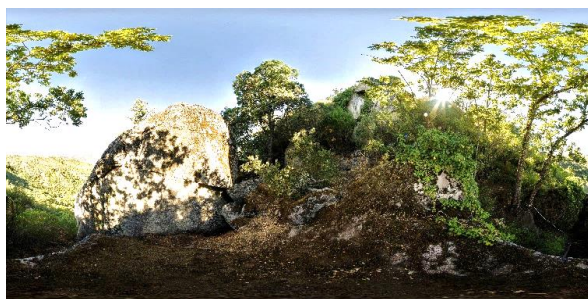

Traballos de limpeza nos paneis 2-3 de Penedo do Gato/Lobarzán (Monterrei). Proceso de identificación de novos motivos.
(Actuación O2.D.390.2018.001. Código SXPA:ED 102A, autorizada pola Dirección Xeral de Patrimonio, da Xunta de Galicia, setembro 2020).

PROXECTOS INOU 2020

FOTOGRAFÍAS 360º

PreMedia

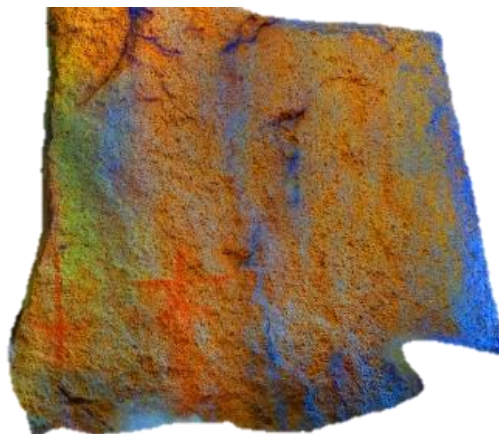

Levantamento de fotografías 360º nos lugares de Penedo Gordo e Penedo do Gato/Lobarzán

FOTOGRAMETRÍA PARCIAL PENEDO DO GATO

Fotogrametría Parcial Panel I

Fotogrametría Parcial Panel I con tratamento da Imaxe

Fotogrametría Parcial Panel 2-3

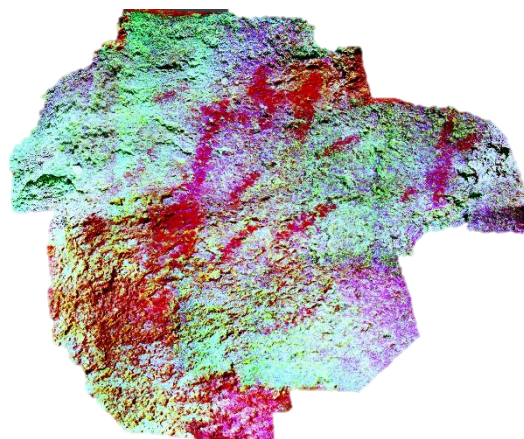
Fotogrametría Parcial Panel 4

Traballos para o levantamento fotogramétrico (setembro 2020)

PROXECTOS INOU 2020

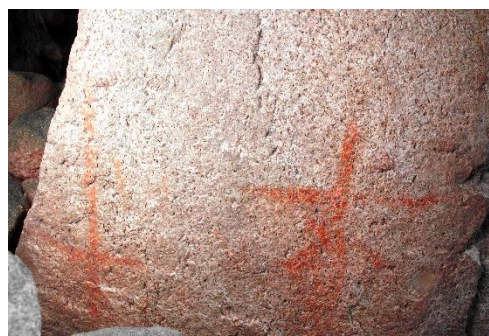
TRATAMIENTO FOTOGRÁFICO PENEDO DO GATO PreMedia

Composición en mosaico con tratamiento fotográfico (esquerda) e Dstrecht (dereita). Panel 2-3

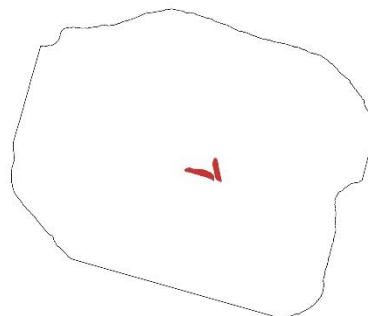
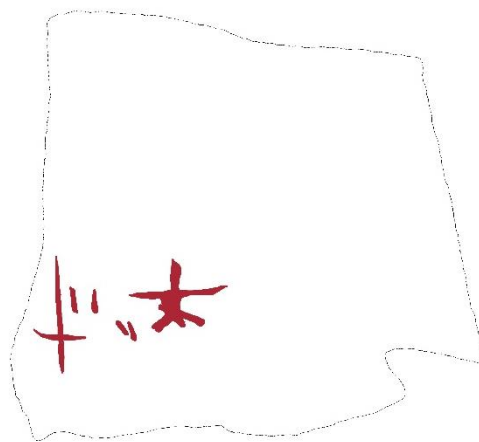
Detalles fotográficos tratados. Panel 2-3

Panel I sen tratamento fotográfico (esquerda) e tratado (dereita).

TRATAMENTO FOTOGRÁFICO FOTOGAMETRÍA E CALCO DIXITAL, PENEDO DO GATO

PreMedia

Fotogrametrías tratadas e calco dixital: Panel 1 (arriba), Panel 2,3 (medio), Panel 4 (abaixo)

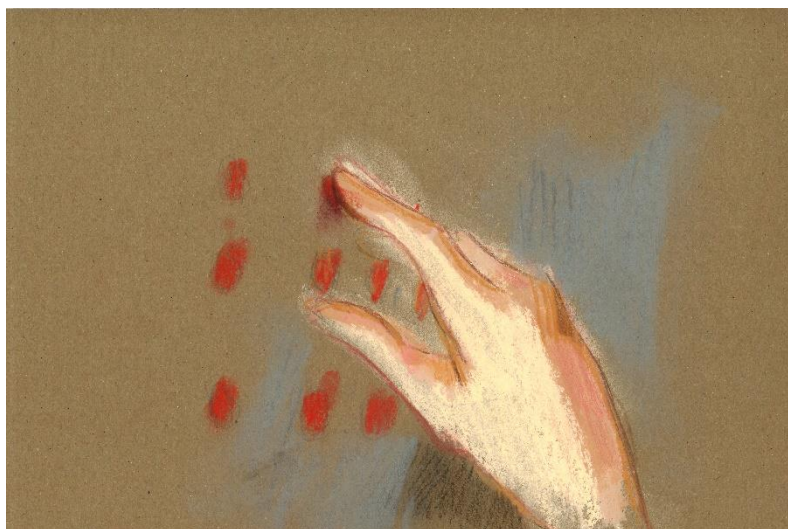
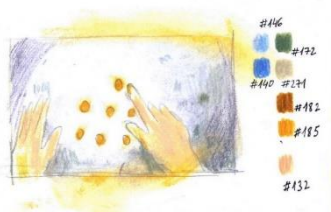
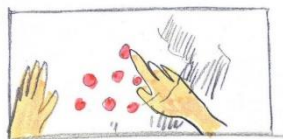
PROXECTOS INOU 2020

PROCESO CREACIÓN ILUSTRACIÓN ANIMADA I

"As mans" PENEDO GORDO

PreMedia

Manuela Elizabeth Rodríguez González (MeliMolita), nace en Venezuela (Valencia, Carabobo) en 1990, e reside desde 1993 en Ourense. Cursou o Grao en Belas Artes e o Máster de Libro Ilustrado e Animación Audiovisual na Facultade de Belas Artes de Pontevedra. Actualmente, realiza na mesma Facultade o Programa de Doutoramento. Desenvolve a súa actividade artística ao redor da ilustración e animación audiovisual, contando con instalacións artísticas permanentes de ilustración no Hospital Álvaro Cunqueiro de Vigo, ou no Provincial de Pontevedra.

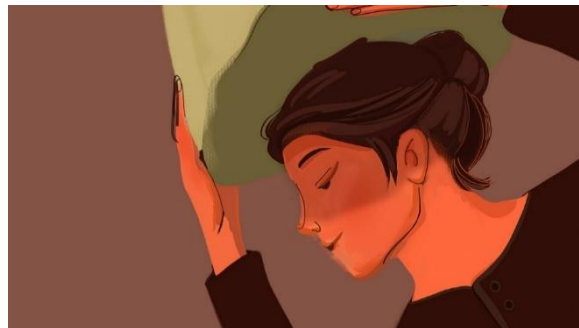
Na Ilustración Animada I, o obxectivo é a evocación do momento da realización das pinturas na Prehistoria. A ilustración animada parte do Panel I do Penedo Gordo, da idea da interacción das mans coa roca e do pigmento (ocre).

PROXECTOS INOU 2020

PROCESO CREACIÓN ILUSTRACIÓN ANIMADA 2

"A moura" PENEDO GORDO

PreMedia

Muchos monumentos megalíticos están relacionados con tradiciones paganas que el cristianismo intentó suprimir: como determinados ritos de fertilidad y prácticas de curación, algunas de las cuales aún se continúan efectuando. Uno de los procedimientos que utilizó la Iglesia para acabar con esas prácticas fue cristianizar las leyendas, atribuyendo al Diabolo o a las brujas la construcción de determinados megalitos y también las formaciones naturales de rocas a las que se rendía algún tipo de culto pagano. Las divinidades femeninas, que advertimos tras esos personajes de Viejas, de mouras y de hadas, se convirtieron, en muchos casos, bajo la influencia del Cristianismo, en brujas repulsivas; con el fin de que el pueblo rechazara así cualquier lugar u objeto relacionado con ellas. Pero también, cuando el arraigo de las creencias paganas era muy fuerte, lo que intentó la Iglesia fue adaptarlas a su credo; y donde antes había una moura, se situó a una Santa o a una Virgen. Hasta incluso algunas imágenes de la Virgen muestran la influencia de esa antigua divinidad femenina. Así, en Póvoa de Varzim (Portugal) se sacaba en la procesión de Semana Santa una imagen de la Virgen que llevaba en la mano una rueca e iba hilando (Veiga de Oliveira, E. et al. 1978, 186). Algunos monumentos megalíticos fueron cristianizados con la construcción de una capilla en sus cercanías (Campos Ferreira, 1985) o la colocación de un crucero sobre alguna de sus piedras (Amades, J. 1941). Existe la creencia de que fue la Virgen de Montetorán la que llevó por el aire, al tiempo que iba hilando, un gran peñasco granítico de varias toneladas de peso y lo dejó en la cima del monte Cairo (Baniro, Vimianzo. La Coruña) (Lema Suarez, 1993, 101). **El Penedo Gordo de Fumaces (Verín, Orense) lo trajo en la cabeza la Virgen mientras iba hilando en la rueca (Taboada Clavite, J. 1980, 177).** Estas creencias se extienden también hasta el norte de la provincia de Salamanca; así, en las cercanías del pueblo de la Peña (Vitigudino), hay una roca enorme de 41 metros de altura y 70 de diámetro llamada Peña Gorda que, según la tradición del lugar, era una pequeña piedra que portaba la Virgen y que en un determinado momento tiró al suelo. Al ir rodando adquirió el tamaño enorme que tiene hoy en día. Un pastor de dicha localidad, llamado Lucio Criado, en información personal me contó que la Virgen venía hilando con la rueca y el huso y que llevaba una piedra en la cabeza. Se le cayó el huso y al ir a recogerlo se le cayó la piedra. También se dice que santa Martina venció a un dragón que tenía su guarida precisamente debajo de esa piedra. El mencionado pastor me contó que debajo de la Peña Gorda había un

Na Ilustración Animada 2, o obxectivo é a evocación do momento mítico da "creación" do propio Penedo Gordo. Para iso partiuse da Lenda da moura creadora de paisaxes, documentada para este lugar, e que foi obxecto de estudo etnográfico.

Alonso, 1998

Muller e penedo. Luis Seoane
Muller co cesto na cachola e
fiando polo camiño.

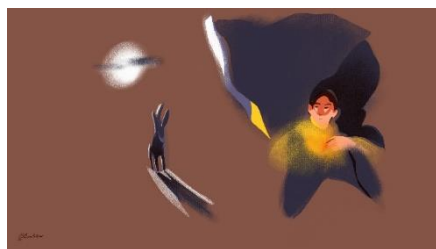
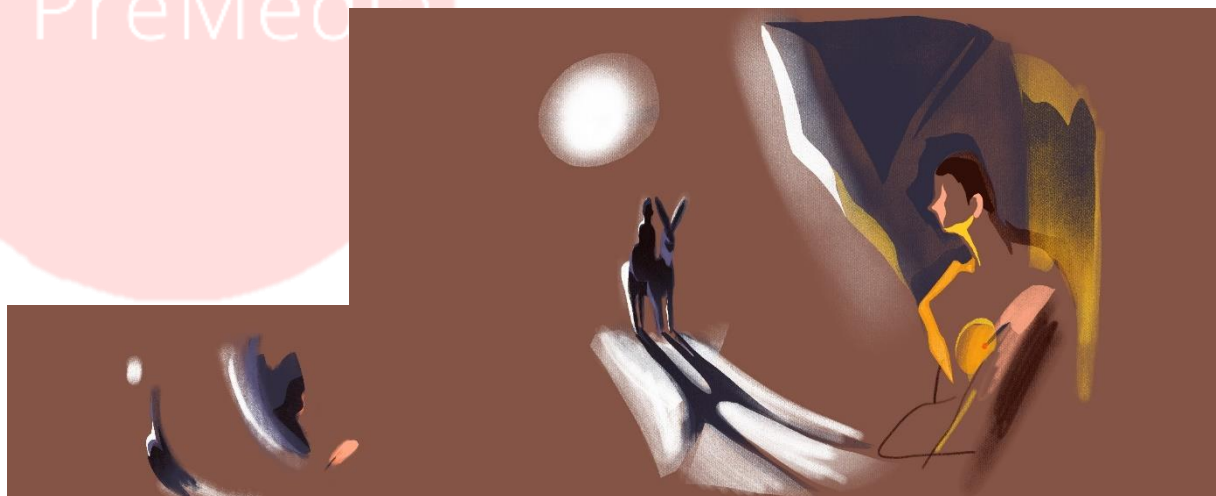

PROXECTOS INOU 2020

PROCESO CREACIÓN ILUSTRACIÓN 4

"O estraperlo" PENEDO GORDO

PreMedia

Na Ilustración Animada 3, o obxectivo é a evocación das actividades de estraperlo, documentada para a comarca, e tamén concretamente para este lugar a través das testemuñas da veciñanza. Foi lugar de clandestinidades, pois contan os maiores que nas épocas malas, no refuxio que hai ao leste do Penedo, viñan os contrabandistas dende a zona de Soutochao a deixar a mercancía que recollían outros contrabandistas que viñan de Campos, ou Alberquería, para transportala cara Ourense, principalmente.

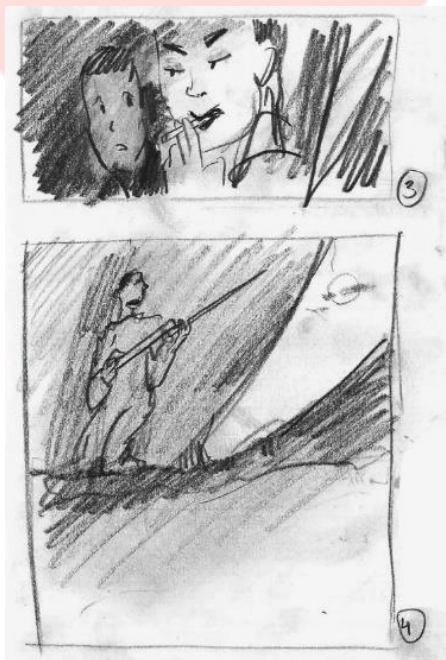

PROXECTOS INOU 2020

PROCESO CREACIÓN ILUSTRACIÓN 4

"A batalla" PENEDO GORDO

PreMedia

Na Ilustración Animada 4, o obxectivo é a evocación do evento bélico denominado "Batalla do Penedo Gordo" ou "Acción da Trepá", acontecido o 6 de marzo de 1809, nas fases iniciais da Guerra da Independencia española nesta zona. A localización dunha baioneta española na intervención arqueolóxica do Penedo Gordo, permite vincular estes materiais con este contexto bélico.

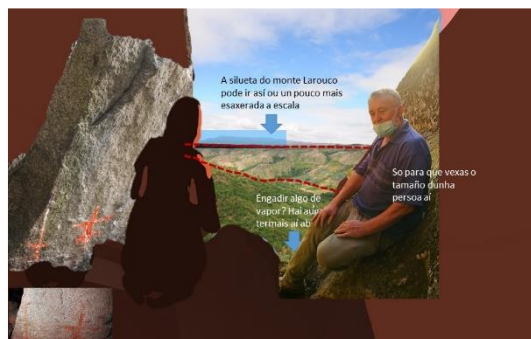
PROXECTOS INOU 2020

PROCESO CREACIÓN ILUSTRACIÓN 1 "Balcón ao Larouco" PENEDO DO GATO

PreMedia

Na Ilustración Animada I, o obxectivo é a evocación dun momento interacción entre a presenza humana, os antropomorfos representados na cavidade de Penedo do Gato, e a paisaxe do val do Búbal e o Monte Larouco.

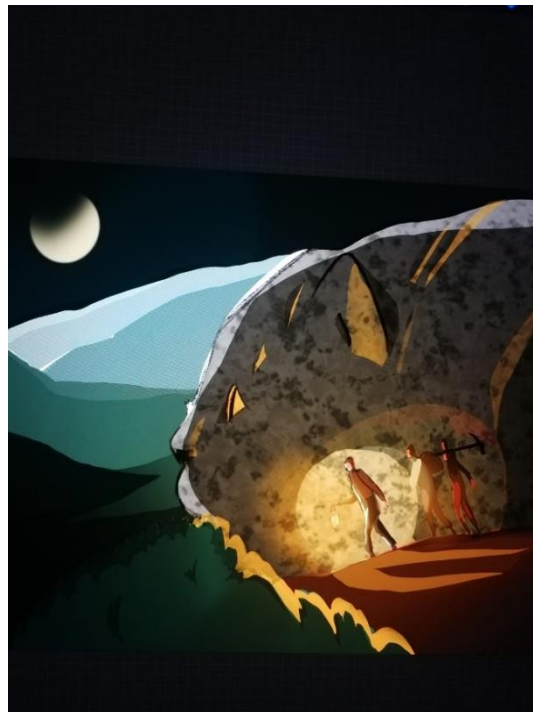
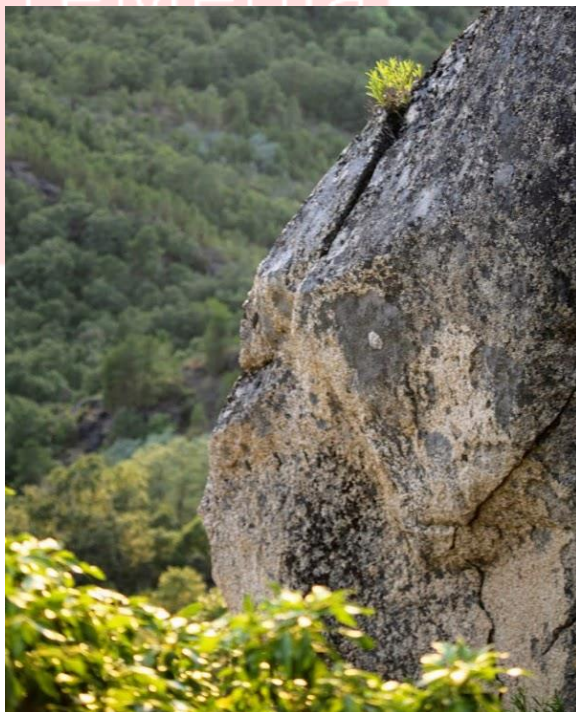

PROXECTOS INOU 2020

PROCESO CREACIÓN ILUSTRACIÓN 2

“O Penedo do Gato” PENEDO DO GATO

PreMedia

cno

Del folk-lore de la citanía he recogido también algunos datos que conviene consignar. Próximo al picacho más alto del cercado recinto, conocido por «O Castelo», existe una peña al parecer insculturada, que las gentes de los contornos conocen por «O penedo do gato».

El «gato» está mirando hacia el lugar donde se halla sepultado un tesoro fabuloso—oro en barras—que espera el momento de ser rescatado mediante la ejecución de determinadas ceremonias. En una ocasión—hace de esto muchos años—un vecino del pueblo de Chás, dispuesto a desencantar el tesoro, fué al lugar que el «gato» señala con su mirada, cavó durante un buen espacio de tiempo, removió una piedra y debajo de ella, halló dos salamandras terriblemente feas. Las recogió en un saco blanco que llevaba a prevención y al llegar al pueblo, las tiró dentro del patio de la casa de un hermano suyo, con el cual se hallaba enemistado, para que allí produjesen los más horribles males. Al día siguiente las dos salamandras eran dos barras de oro y éste fué el origen de una fortuna ya extinguida en la actualidad.

Eso cuenta la tradición.

Ahora relataré un sucedido de hace pocos años.

Para conquistar el tesoro se pusieron previamente de acuerdo un molinero de Chás llamado Serafín Palomanes; un hijo suyo llamado Marcial, hoy caminero residente en el pueblo de Guimarey; los vecinos de Chás José González Alvarez, un portugués llamado Silvestre y un hojalatero de Pazos, llamado Alejandro, que reside en Alvarellos.

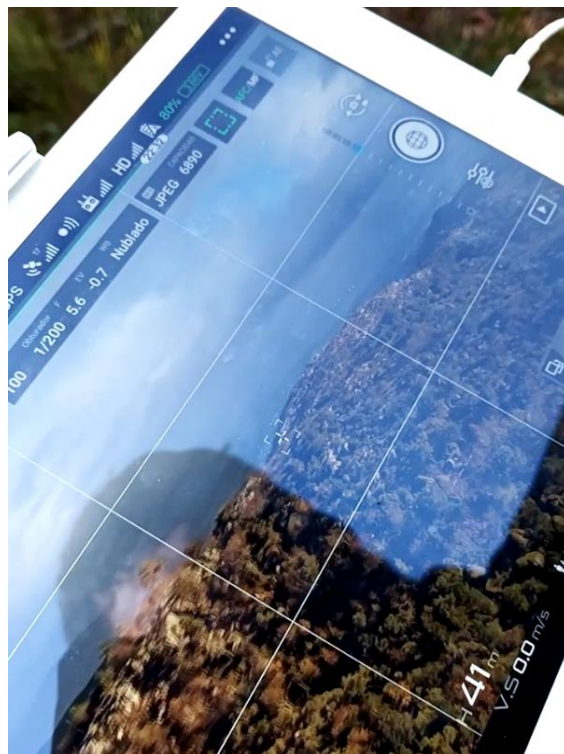
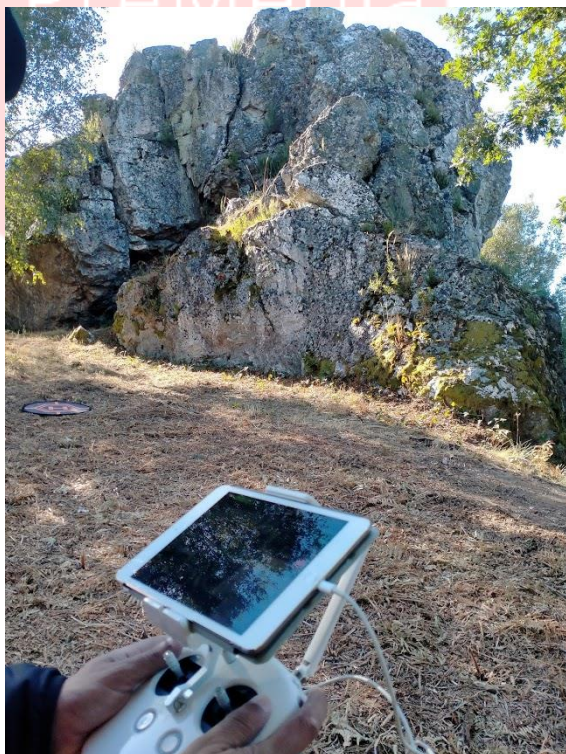
Iban provistos del «Ciprianillo», y, guiados por sus preciosas indicaciones, comenzaron a realizar una excavación al lado de una fuente llamada «O pozo dos mouros». Era media noche y se alumbraban con un modesto farol de aceite.

“No Monte Castelo, dende o Penedo do Gato hacia o río fragoso, a estadio e medio está un tesouro”.

Na Ilustración Animada 2, o obxectivo é a evocación da busca de tesouros co libro de San Cipriano ou Ciprianillo. A *Relación de Tesouros de Galicia* incorporada ás edicións españolas do *Gran Libro de San Cipriano* ofrece a descripción de supostas localizacións de tesouros en lugares galegos máis o menos recoñecibles. O Penedo do Gato aparece na *“Relação dos tesouros e encantos”* (de 174 tesouros) publicada pola *Livraria Económica de Lisboa*, a finais do s. XIX.

PROXECTOS INOU 2020

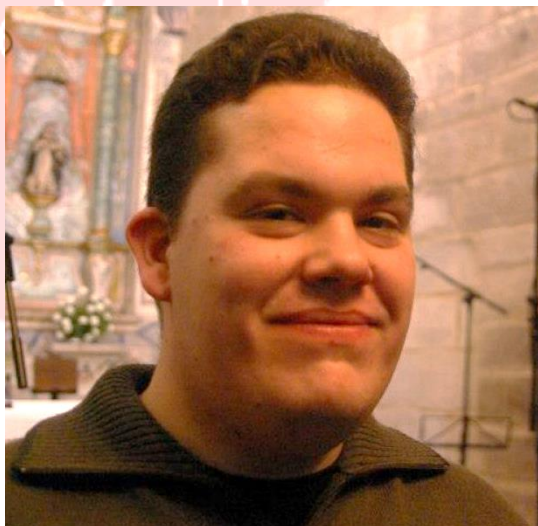
VÍDEO CON VOO DE DRON

Realización de voos para a xeración de imaxes/vídeos de contextualización dos xacementos a integrar na visita virtual (setembro-décembro 2020). Esta actividade non estaba inicialmente contemplada no proxecto nin no orzamento.

XERACIÓN CONTIDO SONORO

Proxectos

Marcos Mato Collazo

Kinhos (Marcos Pérez Saburido)

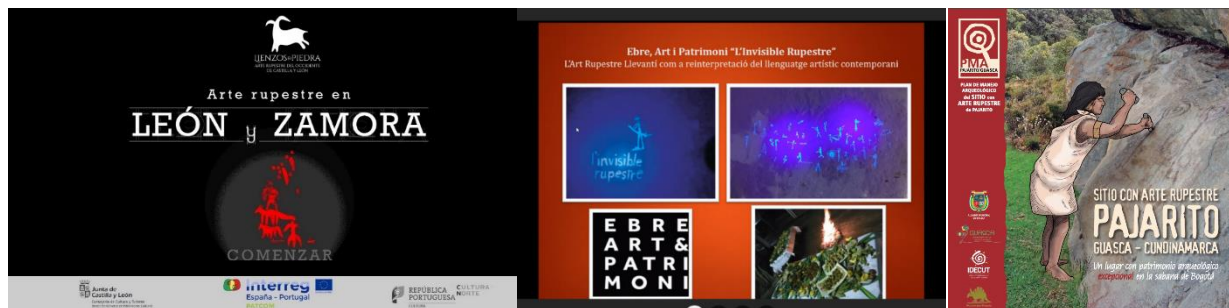
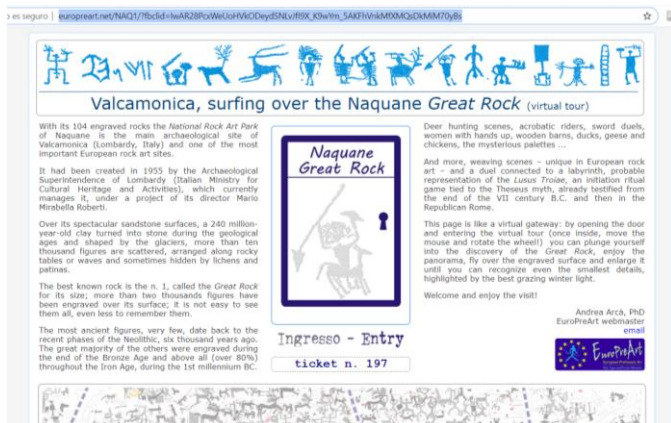

Tixola e chave. Foto: Kinhos (Marcos Pérez Saburido); Canto e Muiñeira de Feilas interpretado con tixola e chave no programa Luar da TVGA; Probas de audios con Raquel Queizás. Estas actividades non estaban inicialmente contempladas no proxecto nin no orzamento.

PROXECTOS INOU 2020

REFERENCIAS VISITA VIRTUAL

PreMedia

Algúns referentes revisados para a configuración da contorna e das visitas virtuais.

PROXECTOS INOU 2020

Vice-reitoría do Campus de Ourense
Universidade de Vigo

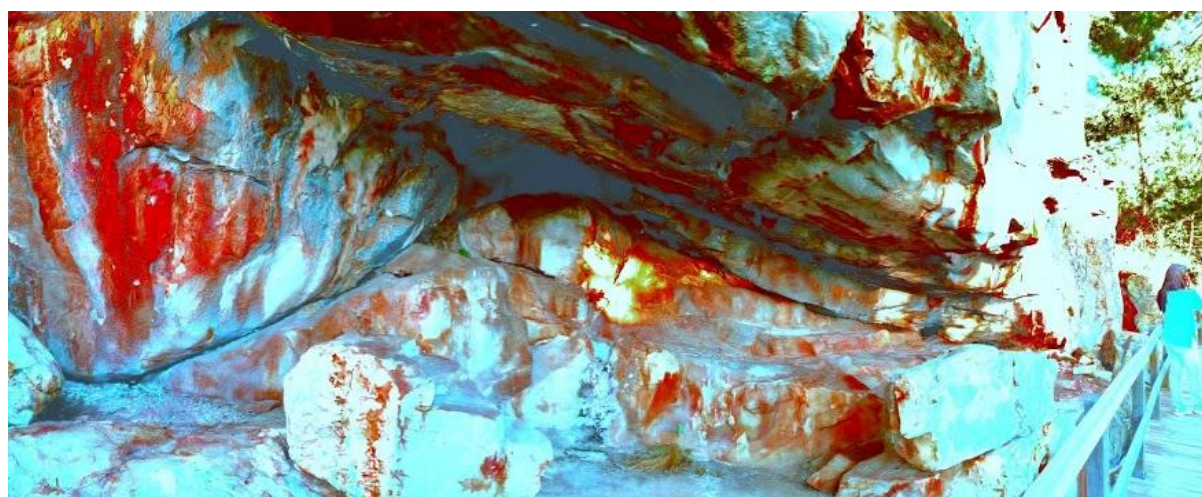

Proxecto PREMedia

Visita ao xacemento de Puerto Roque, na área transfronteiriza de Valencia de Alcántara (Extremadura, España) e Marvão (Portalegre, Portugal), incluídos recentemente na rede CARP.

PROXECTOS INOU 2020

Visita aos xacementos musealizados de Risco de San Blas (Albuquerque, Badajoz, España), e Lapa dos Gaivões (Alentejo, Portugal), na área transfronteiriza.

© Pepe Paz

Equipo do proxecto PREMedia no proceso de traballo de campo; Traballo de campo na contorna do Penedo Gordo; Aspecto dun gran incendio forestal en Cualedro, dende o sitio de Penedo do Gato, durante o periodo de realización dos traballos.

14:58

26 SETEMBRO 2020

Bizarriil

27 SETEMBRO 2020

Bizarriil

Almofala

Programa de actividades:

- 18:00 - Apresentação dos resultados de intervención arqueolóxica realizada en Setembro de 2020, no lugar de Morfeira de Ribadisa, por Tago Ramos.
- 19:00 - Visita guiada da Ruínas do Castelo de Morfeira de Ribadisa, polo arqueólogo Tago Ramos.
- 19:30 - Visita guiada á Capela de Nossa Senhora de Morfeira, polo historiador de arte Carlos Castaña.
- 19:45 - Almozo Comunitario.
- 19:45 - Integración da exposición de máscaras "Roxas e Verdes", de Vitor Sá Bermúdez, no espazo de arte Escola Primaria de Bizarriil.
- 19:30 - Mesa Redonda: Arqueoloxía, Patrimonio e Transformación Social, moderación de José Pablo Francisco e Arno Castro.
- 19:00 - Apresentação do libro de poemas "Canta para ti, amor!" de Jorge Arce, do Professor Curador/a de Arqueoloxía e Universidade de Salamanca, por...
- 19:30 - Pesca e Coque - Encontro Transdisciplinar da Pesca e Vitor - poesía métrica dedicada ao vento e ao ambiente da pesca, con os poetas...

POLAS TERRAS DO TÁMEGA: UNHA MIRADA DENDE O CASTELO DE LOBARZÁN

Rede do Patrimonio Cultural

18 de decembro

20.00 HS

POLAS TERRAS DO TÁMEGA: UNHA MIRADA DENDE O CASTELO DE LOBARZÁN

ORGANIZA

Rede do Patrimonio Cultural

COLABORA

ARANZADI

LOBARZÁN

roxal

Rede Patrimonio Cultural

ACLP Roxin Roxal

TELEVISIÓN DE GALICIA

À carta | TVG en directo | Programación

A Revista Fin de Semana

A Revista FDS

18/07/2020 12:00 h

Achegámonos á pintura rupestre esquemática

En 2017 confirmouse o potencial da área (oriental)...

Inicio

Programa

Organización docente

Comité organizador

Docentes

Acceso a MS Teams

CURSO MULTIDISCIPLINAR FORMATIVO SOBRE DIVULGACIÓN CIENTÍFICA Y PATRIMONIO. 16-20 NOVIEMBRE 2020.

SI TE DEDICAS A LA CIENCIA, ¡DIVÚLGALA!

Diversos eventos de difusión realacionados coa arte rupestre, na que se presentaron tamén aspectos dos traballos desenvolvidos no proxecto PREMedia

FICHA PROXECTO PRE-MEDIA

PreMedia

- Dirección Proxecto: Beatriz Comendador Rey (GEAT, Uvigo)
- Dirección Proxecto PREMedia 1: Beatriz Comendador Rey (GEAT, Uvigo)
- Equipo Uvigo-PREMedia1. Elena de Uña, Andrea Mouríño
- Dirección Proxecto PREMedia 2: Fátima Braña (Área Antropoloxía, Uvigo)
- Equipo PREMedia 2. María Dapía Conde, David Casado Neira
- Tratamento fotográfico pinturas: David Hernández, ARBOTANTE
- Fotogrametría, xeración da contorna virtual: Benito Vilas, ÁRBORE
- Fotografías 360º: Roberto Cabeceira, XEOMÉTRICA/ÁRBORE
- Música: Marcos Mato Collado/Marcos Pérez Saburido (Kinhos)
- Ilustracións: *Melimalita*. Manuela Elizabeth Rodríguez
- Imaxes DRON: Víctor Vázquez
- Fotografía, Rexistro e tratamento Dstrecht: B. Comendador, L. Bacelar Alves
- Limpeza Paneis: Natalia Cortón Noya
- Realización de entrevistas: Fátima Braña Rey e Alba Sousa e Silvia Perez

PROXECTOS INOU 2020

Vicerreitoría do
Campus de Ourense
Universidade de Vigo

GEAT

GEOMÁTICA^{ES}

Patrimonio e Innovación SL
ARBOTANTE

Proxecto PREMedia

PROXECTOS INOU 2020

Vicerreitoría do
Campus de Ourense
Universidade de Vigo

geAAT

Universidade de Vigo

Patrimonio e Innovación SL
ARBOTANTE

M. Jimolita

XUNTA DE GALICIA
CONSELLERÍA DE EDUCACIÓN
E ORDENACIÓN UNIVERSITARIA

Agradecementos:

Montes veciñais e
Asociación de
veciños de Feilás

Montes veciñais e
Asociación de
veciños de Vilaza

Concello de Vilardevós

Concello de Monterrei

Comarca
de Monterrei

Colectivo
Cultural
Olimbria

AGRADECIMENTOS: Bruno Rúa, José Luis Lozano, Rubén Gayoso e J. R. Reigada no caso do Penedo Gordo, e por J. Luis Arias, J. Antonio Martín, Jacinto e J. Carlos no caso de Lobarzán Nieves Amado Rolán, Olga Kirk, Asociación Cultural Donaire, Reitoral da Chaira, Pablo Martínez Alemparte, Raquel Queizás, A TODA A VECIÑANZA DA COMARCA DE MONTERREI

